

ОКУПАЦИЈА И ПРИПРЕМЕ ЗА БОРБУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА

НАПАД НА ЈУГОСЛАВИЈУ И КАПИТУЛАЦИЈА

Првог дана напада фашистичких држава Немачке и Италије, као и њихових сателита хортијевске Мађарске и кобуршке Бугарске на Југославију 6. априла 1941. године, организације Комунистичке партије у Санџаку, као и комунисти који су се тамо налазили предузели су све да се спроведе директива коју је још раније дао ЦК КПЈ у вези са одбраном земље. Сви чланови Комунистичке партије, чланови СКОЈ и они људи и омладина на које је Партија имала утицаја пријављивали су се војним командама да добију распоред и буду упућени у одговарајуће војне јединице. Поред војних обвезника, пријављивали су се као добровољци и они омладинци који још нису били одслужили војску. Међутим, среске војне команде, у споразуму са полицијским властима, одбијале су и једне и друге. Тада су војни обвезници одлазили у своје окружне војне јединице, али су и тамо били одбијани. Срески начелници и војне команде по срезовима онемогућавали су на све могуће начине комунисте да одлазе у војску или ступе на ма коју другу дужност везану за одбрану земље. Све је то било на линији пете колоне, која је припремала издају и предају земље фашистичким освајачима. Поред тога, многи радници, студенти, ђаци, службеници родом из Санџака који су се налазили на дужностима или на школовању у другим крајевима наше земље похитали су да се пријаве својим војним окрузима ради распореда у војне јединице. Из Београда је 6. априла после подне кренула једна група од око 100 људи у војне округе ужички, пљеваљски и за Црну Гору. У овој групи налазила се и једна група другова из Санџака са Рифатом Бурџовићем и Војом Лековићем.

Организација Комунистичке партије и комунисти у бјелополском срезу организовали су још пре напада на Југославију сакупљање млека и других намирница, које су делене војницима при проласку војних јединица кроз њи-

хову територију у правцу Црне Горе.¹ Одмах после напада на Југославију једна делегација комуниста из Бијелог Поља је дошла у војну команду и затражила од ње да прими 300 добровољаца, углавном омладинаца. Када је официр то одбио, они су замолили да се добровољцима повери борба против пете колоне у срезу. Официр је и ово љутито одбио, тврдећи да у срезу нема пете колоне. Месни комитет је дао упутство да се чланови Партије и скојевци по општинама јаве као разносачи мобилизационих позива, како би ови били што пре уручени војним обвезницима. Приликом проласка команданта зетске дивизије кроз Бијело Поље, велики број омладинаца из Шаховића, Мојковца, Бистрице, Бијелог Поља затражио је од њега да их прими у војску као добровољце. Он им је обећао да ће то учинити и упутио их да се јаве штабу у Гусињу. Међутим, полицијске власти нису дозволиле овим младићима да се удаље из својих места.

У Пљевља су дошли комунисти Владо Дамјановић и Данило Кнежевић, који су до тада радили у београдској организацији Комунистичке партије. Укључивши се у рад пљеваљске организације они су допринели њеној активности у овим тешким данима. Месни комитет је организовао састанак комуниста и скојеваца на коме су дата упутства за пријављивање у војне јединице. После тога војној команди се пријавило преко 250 обвезника и добровољаца. Војна команда је одбила да их прими, са мотивацијом да се мобилизација одвија по плану и није потребно да се ико сам јавља. Тада су комунисти затражили да се организују војнопозадински радови на рашчишћавању и одржавању пута на Јабуци (Пљевља — Пријепоље) и на Чемерну (Пљевља — Рудо), али је и ово одбијено. Комунисти, а и народ у Пљевљима били су сведоци како су људи, које су војне власти мобилисале, слати на фронт неопремљени, иако су магацини били пуни војне опреме.

Партијска организација у Пријепољу повела је кампању под паролом „Све за фронт“. Среском начелнику је предат списак добровољаца у који су се лично уписивали војни обвезници са изјавом да су спремни да одмах ступе у војску. Списак је остао код наченика, а добровољци нису отишли на фронт. Када нису били упућени у своје јединице из Пријепоља, војни обвезници су одлазили у Пљевља и **јављаШ** се тамошњем војном округу, али су и тамо биле одбијени. Они комунисти, који су од раније имали у својим војним књижицама распоред, одлазили су у правцу фронта да тамо пронађу своје јединице.

¹ Крајем марта 1941. године 48. пук је напустио Пљевља и преко Коврена и Шаховића отишао у Беране.

Одмах после 6 априла пета колона у Санџаку отворено је радила. Протурани су гласови да је узалудан сваки отпор јер немачким и италијанским трупима нико не може одолети. Поред тога, убрзо су кроз Нову Варош, Прибој, Пријепоље, Пљевља, Бијело Поље, Нови Пазар, Тутин и Сјеницу почели да пролазе генерали и официри из врховне команде или из команде појединих армија у правцу Жабљака и Никшића, Мојковца и Подгорице, Рожаја и Берана. Они нису имали везе са својим армијама и њихов пролазак кроз ова места остављао је мучан утисак и изазивао страх код родољубивог становништва. У ова места стизале су и избеглице из Београда, које су о свему и свачему причале. Све су ово користили петоклонаши. Они су говорили о брзом и неминовном слому југословенске војске. С друге стране, ширене су вести да је „наша војска одбила нападе непријатеља и гони га на свим фронтима". За генерала Милана Недића тврдило се да је потукао немачке трупе на граници Бугарске и да гони непријатеља према Софији. А Милан Недић је у то време скоро неопажено прошао кроз Нови Пазар, Сјеницу и задржао се у Пријепољу да сачека капитулацију југословенске војске и већ је тада издавао наређења у корист окупатора. Официри из његове околине говорили су како ће Недић бити глава нове Србије под немачким окриљем.

Организације Комунистичке партије у Санџаку предузимале су даље мере. У Пљевљима су комунисти поново покушали да издејствују код војних власти поделу оружја ради организовања одбране града. Пред саму капитулацију покушано је да се отворе магаци и изнесе оружје и опрема, како не би све то пало у руке непријатеља. Све је било узалуд, народу није било дозвољено да ишта учини за своју одбрану. Остало је да организације Комунистичке партије и комунисти сами организују прикупљање оружја и муниције. Тих дана у Пљевљима су се наоружали комунисти, скојевци и они на које су комунисти имали утицај. Велки број људи наоружавао се на сопствену иницијативу.

Пре објављене капитулације одржан је један састанак бјелополске омладине поред Лима код села Ракоња, Овом састанку присуствовало је око 150 омладинаца. Омладини је говорио Вуко Булатовић, члан Месног комитета КПЈ за бјелополски срез, о задацима комуниста и напредне омладине у борби против фашистичких поробљивача. Партијска организација овог среза успела је да прикупи неколико стотина пушака и ручних бомби и неколико стотина хиљада пушчаних метака, као и извесну количину експлозива. У Мојковцу је жандарм Новица Кртолица узео из жандармеријске станице пушкомитраљез „Брно" и предао га тамо-

шњим комунистима, као и пет сандука **муниције** и два сандука експлозива. У Новој Вароши омладина је прикупила више пушака и ручних бомби, неколико револвера и већу **кољшчину** пушчане муниције.

Тих дана је кроз Нову Варош пролазила једна војна јединица. Шофер који је возио последњи камион искочио је из њега на једној окуци при излазу из Нове Вароши и почео да бежи према шуми. Камион са војницима сурвао се у провалију. Шесторица су на месту остала мртва, а други су задобили тешке повреде. Омладинци Срето Глишовић и Шућро Мусић трчали су за шофером петоколонашем да га ухвате, али је он успео да умакне. Крај повређених војника у болници добровољно су дежурале дању и ноћу омладинке из Нове Вароши и од својих кућа доносиле за њих понуде. Омладинци су оружје и муницију од погинулих војника најпре склонили у Борисављевића гробницу на нововарошком гробљу, а касније га **пренејш** на друго место.

У Пријепољу су се налазиле извесне количине ратног материјала, нарочито бурад са бензином и нафтом и канте са уљем за моторна возила. Поред тога, било је и нешто оружја и муниције. Комунисти и омладинци набавили су сваки за себе нешто оружја, али су га и бацали у вирове Лима, нарочито муницију. Када се отвореније почело говорити о капитулацији и о скором приспећу нагтријатељских трупа у град, људи су бурад са бензином и нафтом, као и канте са уљем закопавали у песак и склањали у жбуње поред Лима. Због овога Милан Недић је 14. априла издао наредбу у којој је претио преким војним судом онима који употребљавају и угогагавају „државну имовину“. Сутрадан, 15. априла Недић је издао нову наредбе о мобилизацији становништва за сакупљање ратног материјала и војне опреме. За сабирно место било је одређено двориште пријепољске гимназије. Тако је армијски генерал Милан Недић већ био обавио један посао у име окупатора још пре уласка његових трупа у овај градић на обалама реке Лима и Милешевке.

У Прибој су допремљене из Београда веће **своте** новца и велике **кољшчине** намирница. Српска трговачка чаршија уграбила је за себе већи део новца и намирнице. Тадашње власти у Прибоју завеле су полицијски час како би се намирнице могле прикривено да разносе. Нешто намирница дато је грађанима, док су остатак запленили Немци.

Група комуниста која је 6. априла пошла из Београда поделила се успут на више мањих група. Рифат Бурџовић Тршо је пошао са једном групом другова из Црне Горе преко Новог Пазара, а Воја Лековић и Момир Бошковић шпли су са другом групом преко Ужица и Златибора. Рифат Бурџовић је у Новом Пазару 9. или 10. априла одржао

један састанак са комунистима и напредним омладинцима и омладинкама у кући Станимировић.² Тршу су тада рекли да се једна група омладинаца спремила да пође на фронт, где ће се прикључити војним јединицама у борби против непријатеља. Али он им је рекао да то не чине, јер су потребни у новом Пазару. Рифат Бурџовић Тршо им је тада изложио ситуацију у вези са нападом на Југославију и оставио задатак да прикупљају оружје и муницију, као и да проширују круг људи који ће са њима сарађивати. Обећао им је да ће ускоро опет доћи у Нови Пазар да види шта су урадили.

Пред капитулацију у Нову Варош је стигло нешто војске, која није одавала утисак организоване војне јединице. Многи су се одатле враћали у своје родне крајеве. Једна артиљеријска јединица стигла је до Кокиног Брода. Командир ју је ту напустио и одјахао према Ужицу. Војници нису хтели ту да чекају Немце, а нису хтели ни да пођу за својим командиром, који је отишао у сусрет непријатељу. Они су топове оставили поред пута, у једној шуми, повалили затвараче и заједно са топовском муницијом склонили дубље у шуму у близини реке Увца. Све су то покрили сувим буковим лишћем, затим су се опростили и разишли сваки својим путем. Мирко Ђуковић је стигао у Нову Варош 14. априла, састао се са неколико омладинаца и договорио о прикупљању оружја и муниције.

Омладина се већ била наоружала. Било је одређено место где ће се остављати и чувати вишак оружја и муниције.³ Овај посао су организовали Роде Стевовић, Муса Мусић и Срето Глишовић, а у изношењу из вароши помагала им је Зила Мусић.

У то време и у таквом расулу јављале су се групе наоружаних банди, које су из заседа сачекивале војнике, одузимале им оружје, одећу и обућу. Нарочито је било опасно ићи преко Пештера, затим даље преко територија штавичког и дежевског среза. У штавичком срезу били су познати са својим дружинама Омерица Кута, Фаик Бахтијаревић и Ариф Шкријељ. Они су било у групи или појединачно представљали страх и трепет за расуте војнике. На поседнутим друмовима у Себечевској реци, Врачевцу, на Грабљу и у Јарути они су опљачкали преко тридесет

² Састанку су присуствовали: Хакија Зејниловић, Симеун Карамарковић, Зенун Хасковић, Дедо Шеховић, Срђан Стојевић, Стеван Јисваловић, Вера Поповић, Абдурахман Ћоровић Мањо, Милош Станимировић, Веселинка Глишовић; Дара Кочовић. Милија Мараш и још једна другарица и друг чија имена нису утврђена.

³ За склониште је била одређена колиба Сејда Мусића, ковача, која се налазила изван Нове Вароши и била је опкољена шумом са три стране, те јој се могло прилазити неопажено.

војника. А банде које су сачекивале на Драшким планинама и у Ибарској долини убијале су војнике из заседа. Народ је помагао војницима да заобиђу и избегну заседе наоружаних бандита. Комунисти бјелопољског среза организовали су помоћ војницима који су избегли заробљавање. Они су их упућивали територијом која је била мање опасна. Негде су их курири спроводили од села до села. Оне војнике који су морали да пређу преко ненасељених плашшских терена или да заобиђу несигурна насеља народ је снабдевао храном. На тај начин сачувани су животи многих војника који су се враћали својим кућама.

Вест о капитулацији југословенске војске изненадила је народ у Санцаку. Тако брзом продору окупаторских трупа нису се надали ни петоколонаши. Ово становништво било је заплашено, без обзира на то да ли је желело или не долазак окупаторске војске. Српско становништво било је заплашено и у страху је очекивало долазак окупаторских трупа поред осталог и због тога што је један део муслиманске реакције са симпатијама очекивао окупацију земље. Муслиманско становништво се нарочито бојало привремености окупације и непромишљених поступака неодговорних елемената. У дежевском срезу, нарочито у Новом Пазару, већина муслимана очекивала је капитулацију са извесним страхом. Српска реакција је од 6. априла свакодневно протурала узнемирујуће гласове час да ће потпуно бити истребљени муслимани, час да се праве спискови оних муслимана које ће поубијати као непријатеље државе. Поред свега тога, тих дана су се у дежевском срезу појавили и четници Косте Пећанца, чија се зверства памте у овом крају још од 1922. године. У таквој ситуацији вест о капитулацији ослобађала је страха већину муслимана. Муслиманска реакција, нарочито њени петоколонашки елементи, искоришћавала је овакво расположење већине муслиманског становништва за своје циљеве, распирујући још више верску и националну мржњу према Србима.

Патриотске и родољубиве масе увиђале су превару владајућих кругова и њихову издају. Оне су биле сведоци односа и поступака војних и полицијских власти према комунистима и напредној омладини, који су желели и тражили да ступе у редове бораца за одбрану земље. Оне су такође биле сведоци да су једино комунисти заузели јасан, отворен и доследан став према капитулацији. Али организација Комунистичке партије у Санцаку била је тада још малобројна, те није могла свуда да онемогући разорну делатност петоколонашких елемената и реакција. Тамо где су постојале партијске организације, комунисти су успевали да народу открију циљеве фашистичких нападача и њихо-

вих помагача у земљи. Али већи део Санцака био је без организације Комунистичке партије, па и без комуниста појединаца, а рад војних и полицијских власти управо је ишао на руку издајницима земље и народа.

ОКУПАЦИЈА САНЦАКА

Краљевска влада је 13. априла овластила Врховну команду Југословенске војске да од непријатеља затражи примирје. Немачко-италијанска оружана сила поставила је 17. априла своје услове — безусловна капитулација Југославије. Истог дана у 21 час овлашћени представници југословенске Врховне команде потписали су акт о капитулацији југословенске војске. Тога момента услови за капитулацију постали су „Одредбе о извршењу примирја између Немачке и југословенске оружане силе“.

Ове „Одредбе о примирју“ биле су таквог карактера да су представљале безусловну капитулацију југословенске оружане силе и одвођење у заробљеништво војника, подофицира и официра. Уговор о примирју ступио је на снагу 18. априла у 12 часова. У том међувремену немачке оружане снаге окупирале су и Санцак.

Главне снаге 8. и 11. немачке тенковске дивизије из 2. армије ступиле су на територију Санцака 16. априла. Једна колона је ишла комуникацијом Прибој — Пријепоље — Бијело Поље, друга за Пљевља, а трећа у источни део Санцака — Нови Пазар, Тутин и Сјеницу. Од Пљеваља је један део ове колоне пошао преко Косанице и Жабљака у правцу Никшића, други комуникацијом Вруља — Шаховићи—Слијепач мост и даље делом за Беране, а делом за Мојковац и Колашин. Колона која је пошла у правцу Никшића вратила се са Негобуђе натраг у Пљевља, јер није могла да прође даље због снежних намета. Ове јединице су окупирале углавном цео Санцак до 19. априла. У Тутин је дошло само неколико немачких војника на мотоциклима. Жандарми и срески чиновници дочекали су их руку подигнутих на предају. Немци су разоружали жандарме у Тутину и, успут, жандарме у Црквинама. У остале жандармеријске станице у срезу нису ганли, него су наредили да се оружје покупи и донесе. Истог дана вратили су се у Нови Пазар.

Немачка врховна команда саопштила је 12. априла Хитлерове намере о подели Југославије. Према тим плановима цео Санцак је био стављен под немачку војну управу. А према демаркационој линији, која је успостављена 23. априла између немачке и италијанске армије, При-

бој, Нова Варош, Сјеница и Нови Пазар потпали су под немачку, а Пријеполје, Пљевља, Бијело Поље и Тутин под италијанску војну управу. Немачке моторизоване трупе повучене су у мају из Санцака, а на њихово место су дошле пешадијске јединице. И ове немачке јединице поселе су цео Санцак, изузев Бијелог Поља. У Бијело Поље је уместо немачке посаде дошла једна чета италијанске војске.

Петоколонишки елементи су настојали, где год су могли, да се немачке окупаторске трупе дочекају што боље. Али је расположење народа према Немцима и окупацији уопште било такво да се ови елементи у већем делу Санцака нису могли јавно ни појавити иако су им среске полицијске власти ишле на руку. Они су тек након уласка Немаца у поједине вароши пред њима испољавали своје одушевљење пожелевши им добродошлицу. Дочек немачких трупа једино је у Новом Пазару обављен уз посебне припреме. Немци су у Нови Пазар ушли 17. априла после подне. Око девет часова кроз град се пронела вест да су Немци пошли из Рашке. Тада су петоколонишки елементи позвали народ да изађе на улицу. Већ око подне на улицама Новог Пазара којима је требало да прођу немачке трупе било је две до три хиљаде грађана. У граду су биле истакнуте заставе са кукастим крстом. Одмах иза подне дошла је једна група немачких војника на мотоциклима. Они су прошли кроз неколико улица и вратили се натраг. Са овим војницима ступио је у разговор само Стјепан Фишер. После тога су Стјепан Фишер, Аћиф Хаџиахметовић, Ахмет Даца, Ејуп Љајић, познати петоколонишаи са још неколико реакционара, изашли у сусрет Немцима. Они су сачекали немачку моторизовану колону и поздравили је краћим говором. Тога дана су се по радњама и изложима појавиле Хитлерове слике, што значи да је пета колона у Новом Пазару још раније била припремила заставе са кукастим крстом и Хитлерове слике. Поред Срба и Јевреја, и један део муслимана у Новом Пазару сматрао је овај дан, и окупацију уопште, заједничком несрећом и трагедијом која је задесила земљу и цео народ.

У Сјеници, Новој Вароши, Прибоју, Пријеполју и Бијелом Пољу није било никаквог дочека. Немци су у ова места дошли или изненада или се становништво плашило па се затворило у куће. Када су у Сјеницу ушли мотоциклисти а за њима једна танкета, улице су биле пуне. Непго касније ушла је моторизована колона. Грађани су сазнали 17. априла пре подне да ће немачке трупе доћи, па су се повукли у куће. Занатлије и трговци су позатварали своје

радње. Изледало је да је град опустео. Сутрадан је издата наредба да се истакну немачке заставе са кукастим крстом.

У Прибоју је тек након неколико дана по уласку Немаца Елмас Хасанагић, ситни трговац, донео из Сарајева повећу немачку заставу са кукастим крстом и извесио је на својој радши. Немачки војници су је у пролазу поздрављали хитлеровским поздравом, а понекад то су чинили и пуцањем из пиштоља. Поред овога, био је мањи број људи који су изражавали своје симпатије према Немцима и окупацији и на тај начин што су на реверима капута носили кукасти крст.

У Пријепољу је на иницијативу Сретена Вукосављевића одржан у општини један састанак угледних и утицајних Срба и муслимана пре уласка немачких трупа. На овом састанку Вукосављевић је истакао потребу и дужност чувања добрих односа између Срба и муслимана, а окупацију да треба сматрати привременом и пролазном. Пред општинском зградом Немце је дочекао само председник општине Милан Крповић. При уласку Немаца мали број трговаца и занатлија манифестовао је своје симпатије истицањем заставе са кукастим крстом. Немци су се задржали у Пријепољу свега два дана. У њиховом одсуству грађани су сами одржавали ред. По граду су патролирали заједно један Србин и један муслиман. Након неколико дана пронела се вест да долазе четници. Међу муслиманским становништвом настала је узбуна. Многи су истовремено дошли у једну просторију општинске зграде где се налазило прикупљено оружје. Непажњом некога од присутних настала је експлозија муниције, те су од ње погинула четири лица, а више их је рањено. Сутрадан су рано дошли Немци из Пљеваља и повели истрагу. Неколико муслимана, истакнутих присталица окупатора, тврдили су да су експлозију намерно изазвали Срби. Немци су на улици похватили све оне који нису носили фес и постројили их уза зид општинске зграде. Међу овима је био и омладинац — комуниста Нијазија Мусабеговић, који такође није имао фес на глави. Неки муслимани су рекли Немцима да за експлозију нису криви Срби већ да је она изазвана непажњом оних који су покушали да се наоружају. Тако је тај пут спасено од стрељања више људи.

У Бијело Поље Немци су ушли изненада, народ се уплашио и затворио у куће. У Пљевљима су петоколонаши, реакционари и локална власт лојално сачекали Немце на улазу у град. Срески начелник, председник општине и други „виђенији“ грађани организовали су дочек и предају града окупационим трупима.

Немци су по доласку у варошице Санџака стављали грађанима на знање да се безусловно морају покоравати наређењима немачких војних команди. Они се нису устручавали да истакну као своју врлину безобзирност и суровост. Издали су наредбе којима су од ималаца оружја и муниције **тражи** да их у одређеном року предају немачким окупационим властима. Ове наредбе су биле отштампане крупним словима на немачком и српском језику. Наредбе су објављиване путем добоша, лепљене на јавним зградама, по зидовима и тарабама кућа и телефонским стубовима.

Организације Комунистичке партије у Санџаку преузеле су све мере да се окупатору не преда оружје. Комунисти, скојевци, симпатизери Комунистичке партије и сви они патриоти који су изгубили веру и наду како у бивше управљаче, тако и у вођства грађанских такозваних опозиционих странака одвраћали су људе од тога да окупатору предају оружје. Био је то тежак и веома напоран задатак, јер је требало код људи који су поседовали оружје разбити страх од последица које их могу снаћи ако га не предају. Тај страх су им уливали петоколонашки елементи, затим извештан број људи из бившег државног апарата и неки трговци по варошима. Они су саветовали грађанима, нарочито сељацима, да предају оружје, говорећи да окупатор поседује такве справе помоћу којих може пронаћи сакривено оружје ма на ком месту. У наредбама окупаторских војних команди било је речено да ће се после истека рока одређеног за предају оружја „извршити оганти претрес“. Петоколонашки елементи су проносили узнемирујуће гласове да ће сви они који не предају оружје, а буде им пронађено за време „општег претреса“, бити стрељани, а њихове породице интерниране. Било је људи који су у оваквој ситуацији из добронамерних побуда саветовали својим пријатељима да се не излажу опасности.

Комунисти нису одустајали од убеђивања људи да се не одазивају наређењу окупатора и да му не предају оружје. Они су у неким местима преко омладинаца спроводили акцију прикривања оружја тако да га старији људи нису могли предати иако су хтели. Ови напори комуниста нису били узалудни. Велики број људи послушао је и није предао оружје.

Када су окупаторске војне команде увиделе да првом наредбом нису постигле жељене резултате, оне су издале другу наредбу, али не више путем штампаних плаката него преко старих општинских власти, којом се рок за предају оружја продужавао. Према овој наредби власници нису морали доносити оружје у команду окупационих снага, већ су га могли предати „домаћим властима“ по сеоским општинама. Али први неуспех окупатора ослободио

је људе од страха и ретко је ко више помишљао на предају оружја. Народ је све више долазио до сазнања да су комунисти били у праву када су доказивали да окупатор са посадама какве је држао у Санцаку не може извршити никакав а камоли ошпти претрес сакривеног оружја. Појава помагача окупатора у овим данима, нарочито по селима, наилазила је на ошпти презир народа. Ови окупаторски помагачи су успевали само у варошима да из редова српског становништва окупе око себе мали број људи, и то оних најреакционарнијих, који су мислили само на своју личну корист.

Немачке окупаторске посаде су у почетку остављале официре бивше југословенске војске код кућа, само им је било наређено да се сваког дана јављају у одређено време немачкој војној команди. Окупатор је ово чинио због тога што је чекао повратак кућама свих официра бивше југословенске војске, па да их тек покупи и одведе у заробљеништво. Комунисти су саветовали официрима да се не јављају окупаторским командама већ да се склоне у села. У Пљевљима су другови предочавали бившим официрима да је њихово држање према окупатору недостојно и да нимало није у складу са традицијама нашег народа. И поред свих напора, комунистима је успело да их послуша и напусти град само мали број официра.

ОКУПАТОРСКО-КВИСЛИНШКА ВЛАСТ У САНЦАКУ

Немци су одмах после окупације предузели мере да се и у Санцаку формира цивилна власт на коју би се њихове војне окупационе власти могле ослонити. Међутим, Италијани су захтевали да њихове окупационе јединице што пре запоседну територију Санцака, јер су је сматрали својом интересном сфером. Италија није била задовољна демаркационим линијама између немачких и италијанских окупационих снага од 23. априла. Али и поред тога, немачке окупационе јединице су се и даље задржале у оним местима у Санцаку која су била припала италијанским окупационим снагама, изузев Бијелог Поља. Према томе, још увек није било јасно ко ће од њих окупирати Санцак. Из тога се може извући закључак да су за његову територију биле заинтересоване и Немачка и Италија. Обе су желеле да је за себе задрже ради будућих планова на Балканском полуострву и Блиском истоку. Немци, на пример, за све време четворогодишњег рата нису дозвољавали да италијанске јединице запоседну територију дежевског и један део сјеничког среза иако су помогли да успоставе

власт они који су проглашавали овај део територије саставним делом „Велике Албаније“, и помагали ту власт до краја рата. Албанија је била под окупацијом Италије. То показује да су Немци били заинтересовани бар за један део територије Санџака.

Свакако је Санџак за окупатора, нарочито за Немачку, имао велики економски и стратегијски значај за време рата, јер се наслања на рудом богати ибарски плато, и на најкраћу комуникацију према Грчкој — Ибарску долину. Немци су вероватно имали своје планове у односу на Санџак не само за време него и после рата. Они су у погледу исхода рата у Европи и у Русији били прилично сигурни у своју победу. Освајачким плановима на Балканском полуострву и Блиском истоку заносила се и фашистичка Италија. Према томе, сваки од ова два освајача имао је посебне рачуне и аспирације у погледу Санџака. Немачка је, међутим, била у повољнијем положају него Италија и она је у таквој ситуацији могла да одређује граничне линије између своје и италијанске оружане силе. Ако се, пак, претпостави да Немци нису били заинтересовани у будућности за територију Санџака, онда су сматрали да им Италијани нису давали довољно гаранције да ће на овом подручју моћи успоставити чврсту и сигурну власт у интересу савезничких окупационих сила. Очигледно је да су Немци тражили сигурније решење. Они нису могли а нису ни хтели да се ослоне на Србе, бар не у почетку. Њима је било стало да на овом подручју искључе сваки српски утицај. По свом доласку у Санџак они су увидели да ни муслиманска реакција не даје гаранције да може сама да успостави такву власт какву они желе и каква им је потребна. Изузетак су били једино Нови Пазар и Тутин.

У то време Немачка се ужурбано припремала за напад на Совјетски Савез, зато на овом подручју није могла оставити јединице које би биле у стању да обезбеде нормално функционисање окупационе власти, а међутим је морала ово питање решити пре него што повуче војне јединице са територије Санџака. Усташка власт у Хрватској и њена суровост одговарала је Немцима. Подгго се та власт протегла и на Босну и Херцеговину, то се јавила идеја и о припајању Санџака овој области као њен некадашњи саставни део. На тај начин би се на територији Санџака успоставила усташка власт. Разуме се, овај захтев је поставила квислиншка влада Независне државе Хрватске и Немци су то одобрили, а затим су почеле припреме за успостављање усташке власти у Санџаку. Усташе су настојале да на целој територији успоставе своју власт без обзира на граничну линију између немачких и италијанских оружаних снага.

Да би се ово припајање Санџака Босни, односно квиншској Независној држави Хрватској спровело што пре, организована је акција виђених и утицајних муслимана из целог Санџака да то помогне. И већ 30. априла послата је из Сарајева депеша Анти Павелићу, у којој му се изражава „непоколебива оданост и приврженост“, затим жеље да се „Санџак као привредни и историјски део Босне и Херцеговине прикључи Независној држави Хрватској“. У депеши се моли да се у све срезове Санџака пошаљу усташки одреди како би онемогућили рад црногорског комитета „који је сушта противност **жељвама** и животним интересима муслиманског **житељства** Санџака“. Депешу је потписало у **име срезова** Санџака (не каже се којих) дванаест лица.

„Сарајевски хрватски лист“ донео је 6. маја писмо које је примио председник владе НДХ од представника муслимана Санџака. У писму су изнесени историјски разлози који су од римског доба до данас ишли у прилог прикључења Санџака Босни и Херцеговини. Даље се у писму истиче да је истовестност језика, обичаја и етничких особина са босанско-херцеговачким муслиманима. Молећи да се Санџак по могућности у целини припоји „нашој прадомовини Босни и Херцеговини“, потписници су истакли жељу и наду да ће **муслимани** „уживати пуну и ни од кога неометану аутономију у правом смислу те речи.“ Писмо је потписало 38 **лица**, и то из Пљеваља и Пријепоља десет, из Сјенице шест, из Прибоја и Бијелог Поља пет и из Нове Вароши два. Из Новог Пазара и Тутина писмо нико није потписао.

Једна повећа група муслимана из Нове Вароши упутила је са својим потписима 10. маја писмо у Сарајево професору Хакији Хаџићу једном од усташких говорника за Босну и Херцеговину. У писму се Хаџићу прво изражава дубока оданост, затим се истиче да су животни интереси Санџака повезани са Босном и Херцеговином и да су мисли **муслимана** упућене шехер-Сарајеву као „пијемонту старе славе“. Они моле Хаџића да се у Новој Вароши успостави власт која ће штитити муслимане, јер их је у самој вароши огромна већина — 70%, док су околна села насељена Србима, па се плаше да ће и даље „трпети од српског чиновништва као и за време Југославије“. Потписници писма су **предложили** и људе за поједина места у нововарошкој **огањини** и у среском полицијском апарату, тврдећи да ће исти бити „идеална спона између немачких војних власти и наших хрватских оружника, којих има 100 у Новој Вароши“. Они су за општинске и полицијске функционере предложили људе само из Нове Вароши.

Одмах после окупације Санџака отишле су у Сарајево и посебне групе муслимана из Прибоја, Пријепоља и Бијелог Поља. Они су тамо у име муслимана из својих места и

околине молили усташе да се заузму код Павелића и такозване Хрватске владе како би се цео Санџак прикључио Босни. Нарочито се за ово залагала група муслимана из Бијелог Поља, јер су тамошњи водећи муслимани били незадовољни што је немачка војна јединица напустила варош. Бодеоћи муслимани у Бијелом Пољу заузели су интересантан став. Они су после окупације одржали један састанак у кафани Хема Бурџовића. Рифат Бурџовић је покушао да састанку присуствује комуниста Муле Мусић, али му није дозвољен приступ. На овом састанку је био заузет четворолитински став. Одлучено је да једна група **мусџмана** успостави везу са усташама ради припајања бјелопољског среза и Санџака Босни односно НДХ, друга група да се повеже са Аћифом Хаџиахметовићем у Новом Пазару ради припајања бјелопољског среза Великој Албанији под немачком окупацијом, трећа група да одржава везу са Албанцима ради припајања Великој Албанији под италијанском окупацијом и четврта група да успостави контакт са црногорским националним комитетом. На састанку су у главног сви били првенствено за долазак усташа, затим за повезивање са Новим Пазаром.

Када је у Бијело Поље дошла чета италијанских војника, њу су дочекали црногорски федералисти на челу са Мијаилом Булатовићем официром у пензији, учитељима Филипом Хајдуковићем, Јованом Радовићем, Димитријем Булатовићем и адвокатом Живком Анђелићем, затим група муслимана на челу са Харуном Ламежевићем шеријетским судијом, Ибрахимом Мушовићем, вероучитељем и Бахом Мекићем. Међутим, Италијани су тада поступили илти неопрезно ИШ намерно. Када је италијански официр на збору говорио о пријатељству Италијана и Црногораца, он муслимане није ни споменуо. Муслиманска реакција не само што у то време није постављала Италијанима неке своје захтеве него она није била ни спокојна, јер су неки италијански војници у разговору са Србима и Црногорцима изјављивали да и они не воле муслимане. То је црногорска и српска реакција користила у својој пропаганди против **мусџмана**, приказујући италијанског окупатора као пријатеља Црногораца и Срба. Бјелопољска група муслимана је, поред осталог, и због тога упорно молила у Сарајеву да у Бијело Поље дођу усташе.

Једна делегација муслимана из Санџака¹ предала је Анти Павелићу у Загребу 15. маја молбу, у којој је тражено да се цео Санџак припоји Независној држави Хрватској.

¹ Делегацију су сачињавали: Теуфик Тахирбеговић, поседник из Пљеваља, Илијас Добарић, трговац из Бијелог Поља, Ариф Скадрак, трговац из Пријепоља, Сант Бајровић, кандидат филозофије из Пљеваља и Хајрија Барјактаревић, студент из Пљеваљв.

У молби је одлучно заузет став против намера да се један део Санцака припоји Великој Албанији. Поводом тога у молби се између осталог каже:

„Хрватски муслимани из Санцака, који су кроз мучну и неравну борбу хрватског народа гледали и своју борбу. ... и одушевљењем прихватили резултате те борбе _____ желе и хоће да кажу да су нераздвојни део хрватске делине и заједничке хрватске мисли и да хоће без икаквих резерви да припадну Независној Хрватској држави....

Одлучно и недвосмислено тврдимо да је 97% народа Санцака словенског порекла и хрватски оријентисано, да је пропаганда извесних плаћеника да у Санцаку има Арнаута више хиљада, чак и да има арнаутских котарева, потпуно без темеља и депласирана.

Ма какво цепање Санцака била би најстрашнија судбина за будућност муслимана — Хрвата из Санцака и најмање или никаква награда и захвалност за борбу и жртве које су тешко сносили и поднели за 23 године да би се одржали ...

На територију Санцака аспирали су и квислинзи из Албаније. Ови квислинзи су рачунали као свршену чињеницу припајање такозваној Великој Албанији, поред осталих територија бивше Југославије, и већег дела Санцака. Они су радили на томе да се у оквиру те окупаторске државне творевине укључе дежевски срез са једним делом студеничког, штавички, сјенички па и један део милешевског среза. Тако би се према плановима ових квислинга границе Велике Албаније простирале до близу Краљева, затим до барске општине према бјелопољском срезу, до Каћева у милешевском срезу и до Јавора, захватајући недго територије моравичког среза. Проалбанске присталице су такође ужурбано успостављале своју власт у Новом Пазару и Тутину, а покушавали су да то учине и у сјеничком срезу. Италијани су ову акцију проалбанске струје свесрдно помагали и ради тога што се одутовлачило са коначним решењем о припајању Санцака италијанском окупационом подручју. Та се помоћ састојала и у томе што су они одмах после окупације Црне Горе делове барског, подгоричког, андријевачког и беранског среза прикључили квислиншкој Великој Албанији. Али и Немци су настојали да у очима албанских квислинга не изгледају гори од Италијана, а нарочито због тога што им ови квислинзи нису давали разлога да се према њима односе друкчије него као према својим послушним слугама. Тако су

и немачке окупационе војне власти дозвољавале и свесрдно помагале успостављање проалбанске квислиншке власти на свом окупационом подручју у Санцаку.

Као што су у то време муслиманска реакција, с једне, и пролабански елементи, са друге стране, иступали свако за себе, али организовано и повезано са усташама или албанским квислинзима у погледу захтева да се цео Санцак припоји Босни односно његов већи део Великој Албанији, тако су ове две реакционарне квислиншке групе радиле и на преузимању власти у Санцаку. И једна и друга група настојале су да се додворе окупационим војним командама и да код њих стекну посебну милост. Дозаказ усташких посада и појава проалбанских оружаних група у Санцаку допринели су да су присталице и једних и других заоштравали односе између муслимана и Срба. Почели су да се јављају шовинистички испади према Србима или Србима и Црногорцима. Муслиманска реакција је почела јавно да иступа са паролом о протеривању свих оних који су се доселили после Првог светског рата, одређујући рокове од 24 или 48 часова за напуштање места и исељење са одређене територије. Велимир Јакић и Мићо Зорић ставили су до знања овој реакцији у Пљевљима да исељавање из града и пљеваљског среза неће бити без оружане борбе. Реакција је на то устукнула и ућутала. У дежевском и пггавичком срезу проалбански квислинзи су постигли појединачне успехе.

У целој области отпочео је притисак и на муслимане чланове КП, с намером да их одвоје од Партије и од њихових другова Срба. У западном делу Санцака ова реакција је истакла паролу: „Ко је муслиман, фес на главу“, а у источном је издато наређење да се носи албанска капа — кече. Ни парола ни наредба нису поколебале напредну муслиманску омладину и оне муслимане на које су комунисти рачунали.

Доласком усташке посаде у Пљевља, муслиманска реакција је организовала ширу конференцију, на коју је позвала и све интелектуалце муслимане ради договора и доношења одлуке о преузимању власти. Она је рачунала и на напредне студенте са Београдског и Загребачког универзитета, као и на средњошколску муслиманску омладину. Месни комитет КПЈ за пљевљски срез одлучио је да се конференција бојкотује. Већи број напредних студената није присуствовао конференцији, а они који су присуствовали устали су против успостављања нове власти засноване на шовинистичкој и верској основи. Када нису могли да разбију став реакције и спрече доношење одлуке, они су одбили ма какву сарадњу

са таквом власти. То је био велики ударак за муслиманску реакцију.

Усташама се журило да запоседну Санцак и успоставе своју власт. Већ 29. априла у Пријеполје је дошао један вод усташких војника под командом поручника Антона Ђурића. Ова војска је носила униформу бивше југословенске војске са хрватском тробојницом на капама. Муслиманска реакција их је свечано дочекала. Пре њиховог доласка у Пријеполје по улицама се растрчало неколико људи наређујући да се истакну немачке и хрватске заставе и позивајући народ да дође пред општинску зграду. Други су делили мале хрватске заставе, које је окачило на ревере капута око 40 људи. У вези с истицањем застава било је и смешних сцена. Многи нису имали хрватске, а нису знали да окрену копља југословенских застава, па су истицали југословенске, верске, па чак и некакве старе турске заставе. Пред општинском зградом Антон Ђурић је одржао краћи говор. Истог дана после подне одржана је конференција у основној школи, на којој је говорио такође Антон Ђурић. Он је истакао да је основана Независна држава Хрватска и да је њој припао Санцак. Он је том приликом саопштио да сви чиновници морају положити заклетву новој држави. На^кРАЈУ Ј^е закључио своје излагање изјавом да непријатељи НДХ неће бити поштеђени. Усташе су поред ове војске која је стигла у Пријеполје упутили пола вода на железничку станицу Увац а пола вода у Прибој.

Од 3. до 6. маја у Пријеполју је одржан састанак представника немачке и италијанске армије. На овом састанку учествовао је и потпуковник Фрањо Видас, командант усташке жандармерије за Босну и Херцеговину. Он је на овоме састанку био присутан у својству немачког преводиоца. Циљ састанка био је да се одреди коначна гранична линија која је ишла Дрином до ушћа Лима, а одатле уз Лим до Пријеполја и од Пријеполја до Сјенице. Овом састанку били су присутни од Немаца потпуковник Мајдорн и потпоручник Ешке, а од Италијана пуковник Марио Баренто и капетан Уго Вилани. Касније су им се придружила још два Италијана. И Видас је на овом састанку поставио захтеве иако је на њему учествовао само као немачки преводилац. Он је тражио да се гранична линија између немачке и италијанске окупационе војске повуче западно од Санцака. Усвајањем овога његовог захтева цео Санцак би био под командантом окупационих снага Немачке. Видас је то захтевао због тога што је сматрао да ће усташе најлакше на тај начин да успоставе власт у Санцаку. Италијански представници су се супротставили овом захтеву. Тада су немачки представници предложили компромисну линију која

би ишла планинским гребенима изнад друма са леве стране Лима. Италијани су се одлучно супротставили и овом предлогу. Они су захтевали да гранична линија остане она раније предложена. Споразум није постигнут, па су обе делегације доставиле мишљења својим командама. Немачки представник Мајдорн је уверавао Видаса да ће предлог немачке делегације о граничној линији бити усвојен.

Усташе су у међувремену настојале да поседну Санцак и у њему успоставе своју власт. Они су рачунали да и на тај начин утичу на одлуку о граничној линији између војних окупационих снага Немачке и Италије. Зато је један усташки жандармеријски батаљон 3. маја кренуо из Сарајева у Санцак. У циљу пропагандног ефекта људство батаљона је добило као саставни део униформе фес уместо усташке капе. У току даља два дана батаљон је запосео Прибој, Пријепове, Пљевља и Нову Варош. Једна чета овог батаљона распоређена је на **жељезничкој** станици Увац, у Прибоју, Пријепове и Нову Варош. Чету је на станици у Прибоју дочекала мања група муслимана из Прибоја, коју је поздравио краћим говором Мурат Бајровић. Ова жандармерија је разоружавала све жандарме Србе, а остали су распоређени по жандармеријским станицама заједно са доведеним усташким жандармима. У њиховом присуству извршено је смењивање старе и успостављање нове — усташке власти. За поједине функције доведени су људи изван Санцака. Тако је са водом усташке жандармерије дошао у Пријепове Мухамед Тановић, који је постављен за среског начелника, потпуковник Стјепан Јаковљевић, родом из ЈБубушког,¹ за команданта места, Хајдар Ченгић из Сарајева, који је добио задатак да окупи и организује усташку младеж. Једино је Абдулах Скадрак био из Пријепоља, који је постављен за председника општине. Он је након десетак дана смењен и на његово место је постављен Мухамед Хашимбеговић из Пријепоља.

У Пљевља је 5. маја са сатнијом дошао потпуковник Фрањо Видас, који се одмах јавио немачкој команди. Истог дана дошла су и два италијанска официра са 40 војника захтевајући да одмах они преузму власт. Представник немачке команде у Пљевљима одбио је овај захтев италијанских официра, напомињући да ће немачка посада по наређењу своје команде напустити **Пљевља** 8. маја, а дотле ће она у граду држати власт. Немачки командант је обезбедио Италијанима смештај и дозволио им, ако желе, да се код помоћника команданта упознају са њиховим начином вршења службе. Немачки командант у Пљевљима

* Стјепан Јаковљевић је био командант концентрационог логора или „радног батаљона“, како му је званично било име, у Међуречју код Ивањице пре 27. марта 1941. године.

је дозволио Видасу да из магацина узме веће количине брашна за усташке посаде у Санџаку и за Вишеград. Он му је одобрио и камионе за пребацивање овога брашна у Пријеполје и Вишеград. Поред тога, из Пљеваља је однесено у Вишеград и 37 милиона динара. И брашно и новац били су својина бивше југословенске војске. У Пљевљима је 6. маја, иако су италијански официри тамо чекали да преузму команду, у присуству немачких војних власти успостављена усташка општинска и среска управа. За председника општине постављен је Мухамед Бајровић из Пљеваља, а за среског начелника Ибрахим Чавкушић, студент из Вишеграда.

У Новој Вароши усташе су дочекане прилично хладно. Пред њих је изашло око 30 муслимана, на челу са Мујом Шећерагићем. Усташе су поздрављене са речима: „Добро нам дошли ослободиоци после 20 година нашег робовања“. За котарског повереника дошао је Мујо Шећерагић, као усташка политичка личност у срезу. Дотадашњи председник општине Рајко Рајановић смењен је и на његово место је постављен Салко Шећерагић, али је и њега након неколико дана заменио Осмо Хаџић. За котарског предстојника (среског начелника) постављен је Амир Плоскић из Вишеграда. Из општине, среског начелства и других установа уклоњени су чиновници Срби, осим двојице из финансијске управе, који су вршили услуге усташама.³ У Прибоју су дошле на власт две групе муслимана, које нису имале јединствен став према Србима. Група са Муратом Бајровићем, Абдурахманом Мусабеговићем, Салком Сукићем, Газом и Хамшом била је за истребљење Срба, као што су усташе радиле по Босни и Херцеговини, док је група са Ђамилом Хаџихамзићем и Ђамилом Хасанагићем била за блажи поступак према Србима, па и за сарадњу са њима.

У источном делу Санџака проалбански настројени људи су успосавили своју власт под контролом и уз помоћ немачких команди. Два дана по доласку немачких трупа у Нови Пазар Немци су позвали Аџифа Хаџиахметовића и Ахмета Дацу из Новог Пазара, Омера Чингића из Сјенице и једног муслимана из Тутина и одвели их у Косовску Митровицу. Тамо је око 20. априла одржан у хотелу „Јадран“ састанак највиђенијих Шиптара и муслимана из Митровице, Вучитрна, Подујева, Приштине, Пећи, Истока, Дренице, Новог Пазара, Сјенице и Тутина. На овој конференцији било је присутно око 60 Шиптара и муслимана и

³ То су били Вук Аџић, шеф пореске управе, који је сачувао од пореза 400.000 динара и предао усташама, и чиновник Вукосав Трифуновић.

око 20 немачких официра, на челу са генералом Еберхатом, који је и отворио састанак. Он је том приликом одржао говор, у коме је истакао да су Немци ослободили Шиптаре и да их је сада позвао да им преда власт. Затим је говорио да су немачке трупе наступајући од Скопља до Митровице виделе како су четници побили преко 3.000 Шиптара. Говорећи о предаји власти Шиптарима, генерал Еберхат је поменуо и стварање независне Мале Албаније, која би била у саставу Србије под заповедништвомом Хитлеровог намесника у Београду. Скуп је ове речи пропратио ћутањем. Еберхат је у свом говору обећао да ће сви Срби из ових крајева бити исељени у Србију, а да ће остати само Шиптари, муслимани и католици. На конференцији је одлучено да се одмах разоружа и растури цео административни и полицијски апарат бивше Југославије; да Шиптари и муслимани одмах преузму власт и да успоставе жандармерију од Албанаца, муслимана и католика; да се сви чиновници Срби разреше дужности и упуте у Србију.

По повратку у Нови Пазар Аћиф Хаџиахметовић је позвао најужи круг својих пријатеља и упознао их са одлукама у Митровици,⁴ а већ сутрадан је отпочело преузимање власти. За среског начелника и председника општине дошао је Ахмет Даца. Даца је тада сменио у Новом Пазару старе кметове и 36 општинских одборника и поставио нове. За команданта жандармерије дежевског среза постављен је каплар Азем Аџовић, кога су Немци одмах произвели у чин капетана. И овде је жандармерија задржала старе униформе, само су узете албанске капе са амблемом козе. И у свим осталим службама извршена је замена људи, као што су команда градске страже и стража, срески суд, пореска управа, пошта, шумска управа и друге. После Новог Пазара приступило се успостављању нове власти у сеоским општинама.

У Тутин су доведени нови жандарми са стране, који су преузели жандармеријске станице у читавом срезу. У народу је ширена вест да је штавички срез припао Албанији. За среског начелника постављен је Мустафа Алијевић Прешева из Косовске Митровице, блиски рођак Ферхарбега Али-Драгића, који је срдечно дочекао окупатора. За председника општине у Тутину постављен је Фехим Хамзагић. И у осталим општинама постављени су нови председници.

Још у Косовској Митровици немачки официр је прочитао да се за префекта (среског начелника) у Сјеници

⁴ Овом састанку су између осталих били присутни: Ахмет Даца, Бахрија Абдурахмановић, Ејуп Љајић, Стјепан Фишер, Месуд Омербеговић и Алија Ђилерић.

поставља Омер Чингић. По повратку из Митровице он је преузео ту дужност. За председника општине је дошао Мехмед Ћесовић. На чело жандармерије дошао је Реџо Кугић. Постављени су нови председници, кметови и одборници како у Сјеници, тако и у сеоским општинама са муслиманским становништвом.

Италијани су 8. маја преузели од Немаца војну команду у Пљевљима и већ до 10. маја послали су све усташке жандарме у Пријепоље, укинувши усташку власт коју су Немци били успоставили. Италијани нису желели усташе у овој области због тога што су им правили сметње код Немаца да се Санцак припоји њиховој окупационој зони. У Бијелом Пољу је остао стари начелник Михаило Минић, а председник општине Јова Лазаревић. У Пљевљима је за среског начелника постављен Павле Ђуровић, који је то био и раније.

Тако су почетком маја у Бијелом Пољу и у Пљевљима биле италијанске окупационе јединице, а у Пријепољу, Прибоју и Новој Вароши поред немачких и усташке посаде. У Сјеници, Новом Пазару и Тутину су се налазили Немци. Немци су у овим срезовима организовали квислиншку жандармерију, која је носила ознаке некакве замишљене квислиншке албанске државе.

Као што се види, питање Санцака није одмах било решено између Немачке и Италије. Тек је 18. маја склопљен уговор у Риму о окупационим зонама Италије и о територији која ће ући у састав НДХ. Тада је скоро цео Санцак припао Италији, али га италијанске војне јединице још нису биле запоселе.

ПРОШИРЕЊЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У САНЦАКУ И ЊЕН РАД ПОД ОКУПАЦИЈОМ

Окупатор је рачунао да ће разбијањем државног апарата бивше Југославије и успостављањем нове, њему одане власти моћи да спроведе своје планове на територији Санцак. Он је знао какву је политику у Санцаку спроводила ранија власт, зато је настојао да настави са таквом политиком, распирујући мржњу између муслиманског и српског становништва. Иако је малобројна српска реакција још у почетку окупације била спремна да се стави на расположење окупатору, нарочито полицијски апарат, окупатор је користио сигурнији и бржи пут. Немци су рачунали да ће своје планове у вези са окупацијом постићи уз помоћ усташа и проалбански оријентисаних људи, а

Италијани уз помоћ црногорских федералиста и квислинга из Албаније.

Када су окупаторске трупе запоселе Санџак, већина становништва се осећала беспомоћно пред њима. Одлуком ЦК КПЈ требало је да комунисти оду у своја родна места и да се тамо укључе у рад постојеће партијске организације, као и да се ангажују и помогну оснивање нових. Поред комуниста, у Санџак се вратио и велики број напредних људи из редова радника, студената, ђака, службеника и официра. Они су се укључили у рад организација Комунистичке партије јер друге политичке организације која би била способна да помогне народу у овим тешким данима и укаже му пут ослобођења заправо није ни било. Грађанске партије су се распале и престале да постоје. Један део вођства ових партија побегао је у иностранство, други се ставио или желео да се стави у службу окупатору, а трећи се повукао и чекао исход рата, док је један део људи из локалних руководстава помагао рад организација Комунистичке партије у Санџаку, које су притекле у помоћ народу колико год су биле у могућности.

Окупатор је добро знао да су се грађанске партије распале, а није рачунао са неком нарочитом снагом и утицајем Комунистичке партије. Њему је било познато да су режими бивше Југославије прогнали комунисте и онемогућавали Комунистичкој партији било какву делатност. Зато он, бар у почетку, није ни веровао да у Санџаку постоји организација Комунистичке партије. Окупатор је превидео чињеницу да је пуних двадесет година илегално радила Комунистичка партија Југославије и да је за све то време јачала своје редове и свој утицај у народу.

Иако је у време окупације земље организација Комунистичке партије у Санџаку бројно била мала, она је уживала велики углед у народу. То је показало и учлањење великог броја људи и омладине баш после окупације. Половином априла у Бијело Поље је дошао Рифат Бурџовић Тршо, који је до тада био у београдској организацији Комунистичке партије.¹ По доласку у Бијело Поље њему је поверио ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак да у својству инструктора Покрајинског комитета среди неке ствари у Обласном комитету КПЈ за Санџак и помогне га у раду. У Санџак је дошао и Воја Лековић, који је до тада био члан Покрајинског комитета СКОЈ за Србију. Затим су дошлo из београдске организације Момир Бошковић, Лале и Чедо Вуксановић, Ратимир Поповић и други,

¹ Рифат Бурџовић Тршо био је у руководству организације Комунистичке партије Београдског универзитета. Једно време је био и члан Месног комитета Београда.

помажући друговима који су до тада радили у партијској организадији Санцака, као што су Душан Кораћ, Недељко Мердовић Алекса Ђилас Бећо, Љубиша Миодраговић, Велибор Љујић, Велимир Јакић, Мићо Зорић, Бранко Радичевић, Душан Томашевић и други. Основни задаци у том тренутку били су: повећање броја чланова КПЈ и проширење партијских организација; даље прикупљање оружја и муниције; помоћ народу у погледу непридржавања наређења окупатора и квислинга о обавезној предаји оружја и о обавезној продаји намирница и стоке; спречавање борбе између муслимана и Срба, коју је окупатор организовао користећи домаћу реакцију.

У нововарошком срезу у селу Радоињи основана је партијска организација месеца априла. Формирали су је Воја Лековић и Момир Бошковић. Ова јединица је једно време функционисала као Месни комитет у срезу. Одмах затим је формирана партијска јединица и актив СКОЈ у Новој Вароши. Тих дана је примљен и већи број кандидата Партије у Новој Вароши, Радоињи, Вранешима, Бистрици, Дражевићима, Радијевићима и Рутошима. У Радијевићима и Радоињи формиран су јаки активи СКОЈ. ПК КПЈ за Србију је позвао у Београд Воју Лековића и он је отпутовао 20. маја. Пре његовог одласка одређени су Момир Бошковић, Мирко Ђуковић и Гојко Друловић у биро партијске једнице, који је имао да обавља функције Месног комитета. Партијска организација је наставила и даље да прима нове чланове и да оснива нове јединице. У другој половини јуна партијска организација у нововарошком срезу имала је пет основних јединица са преко 20 чланова и исто толико кандидата, као и неколико десетина чланова СКОЈ и више омладинских група.

Крајем априла Рифат Бурцовић је као функционер Обласног комитета поверио Хилмији Хасанагићу да у Прибоју формира партијску јединицу, напомињући да ће она неко време бити везана за партијску организацију у Пријепољу у циљу стицања искуства у раду. Поред тога, Тршо је ставио Хасанагићу у задатак да оде до Сарајева и Мостара ради набавке боје и другог материјала за технику Обласног комитета,² као и прибављања неколико примерака књиге „Како се калио челик“ од Островског. Тада су за чланове КП примљени Расим Софтић, приватни намепгеник и Хамдија Курталић, ученик учитељске школе, па је формирана ћелија, која је примила и два кандидата. У мају је формиран и актив СКОЈ, чији је секретар постао члан КП Хамдија Курталић.

² Техника Обласног комитета тада се налазила у селу Припчићима и њоме су руководили Вуко Булатовић и Слободан Тузлић Бутум.

Средином маја одржан је у Пљевљима састанак Месног комитета, коме је присуствовао и Рифат Бурџовић Тршо. На састанку је разматран рад пљеваљске организације и комуниста појединаца и постављени су наредни задаци. Изложивши ситуацију после окупације земље, Тршо је нагласио да је Комунистичка партија Југославије остала јединствена без обзира на то дгто су фашистичка Немачка, Италија и њихови сателити Мађарска и Бугарска раскомадали Југославију. Најважнији задатак, рекао је он, је објашњавање народу циљева политике и рата који воде фашистички освајачи и јачање партијске организације. Највећа активност комуниста у првим месецима окупације осећала се поред Пљеваља у Маочу, Крушеву, Драгашу, Косаници, Мељаку, Хоћевини.

Партијска организација у милешевском срезу примила је већи број чланова и кандидата и формирала нове основне јединице Комунистичке партије. У априлу и мају формиране су јединице у Бабинама и Страњанима, а дотадашња јединица за села Белику Жупу и Селашницу подељена је на две јединице. Поред тога, створена су партијска упоришта у Расну, Седобру, Бродареву³ и другим местима. Крајем априла изабран је нови Месни комитет СКОЈ са секретаром Душаном Томашевићем и члановима Селмом Хашимбеговићем, Данилом Пурићем и Нијазијом Мусабеговићем. Нови Месни комитет радио је како на пружању помоћи постојећим скојевским активима, тако и на окупљању још већег броја омладине и оснивању нових актива. У мају су постојали скојевски активи у Пријепољу, Великој Жупи, Селјанима, Дивцима, Дренови, Страњанима и Седобру, који су окупљали знатан број омладине и радили с њом по групама.

Партијска организација у бјелопољском срезу била је пре рата најјача организација у Санцаку како по броју основних јединица и актива СКОЈ и њихових чланова, тако и по утицају у народу. Ова партијска организација је после окупације знатно повећала број чланова. Она је то могла зато што је у свакој општини постојала основна организација и што су комунисти уживали велики углед у народу, нарочито међу омладином. Долазак радника, студената, ђака и службеника из других партијских организација изван Санцака допринео је омасовљавању ове партијске организације. За организацију СКОЈ у бјелопољском срезу може се рећи да је била масовна. На окушвању омладине у бјелопољском срезу истакли су се Ђорђевић Станић, Војислав

³ После окупације у Бродарево су се вратили Војин Бојовић, студент права, Стеван Томашевић, радник у Трпчи и Миладин Радуловић, рударски инжењер. Са њима је као са напредним људима радио Љубиша Миодраговић и припремао их за пријем у чланство Комунистичке партије.

Булатовић Струњо, Мухо Диздаревић, Влајко Шћекић, Чедо Вуксановић и Вуко Булатовић.

У Новом Пазару је формирана партијска јединица у јуну. Половином јуна у Нови Пазар је дошао Рифат Бурџовић Тршо и заказао оснивачки састанак партијске јединице, који је одржан у кући Станимировића. На састанку је Тршо говорио о значају оснивања партијске организације, као и о њеном будућем раду. Он је указао и на посебно тешке услове рада у Новом Пазару, али је изразио уверење да ће комунисти савладати тешкоће. Тада је формирана партијска јединица од шест чланова и неколико кандидата, који су примљени после формирања јединице. Затим је основан и актив СКОЈ од неколико напредних омладинаца. После тога Тршо је одржао пропагандни састанак новоосноване партијске јединице, коме су присуствовали и кандидати и скојевци. На састанку су постављени као најважнији задаци проширење круга симпатизера, којима је требало објашњавати ситуацију у којој се налазио наш народ и преко њих вршење утицаја у народу, затим прикупљање оружја, војне опреме и санитарског материјала, идеолошко-политичко уздицање чланова, кандидата, скојеваца и свих симпатизера Партије. Поред тога, овој партијској јединици је стављено у задатак да помогне пребацивање другова из Србије у друга места Санџака или за Црну Гору.

При повратку у Бијело Поље Рифата Бурџовића је пратио новопримљени члан партије Дедо Шеховић, који је донео из Обласног комитета материјал за партијску јединицу у Новом Пазару. Ова јединица је одржавала везу са Обласним комитетом све до почетка устанка у Црној Гори. Зенун Хасковић је два пута одлазио у Бијело Поље Бурџовићу и отуд доносио материјал. Хасковић је одлазио и у Ужице и тамо од другова добијао материјал за идеолошко-политички рад партијске јединице у Новом Пазару. Симеун Карамарковић је одлазио у Београд да за партијску јединицу у Новом Пазару набави пропагандни материјал. Ова организација није имала искуства у раду и тешко се налазила у ситуацији, каква је постојала у Новом Пазару. Хакија Зејниловић као секретар организације није показивао никакву активност нити је био иницијатор било каквог рада. Он је чак био на путу да се запосли у апарату квислиншке власти. Комунисти су више радили по групама и појединачно него као организација у целини. Они су се нарочито посветили читању и идеолошком уздицању, а тако су радили и са омладином. Непгго су радили и на прикупљању оружја, војне опреме и санитарног материјала.

На територији сјеничког среза после окупације била су два члана Партије који су се вратили у свој крај: Јездимир Ловић и Радомир Аврамовић из Лопижа. Поред тога, у Сје-

ници је било и више напредних омладинаца и међу Србима и међу муслиманима. Ова омладина се окупљала и догарала. Али им нико није помагао у организовању и раду. Ловић и Аврамовић су били млади чланови Партије, без икаквог искуства у организационом раду, они су знали да примају и да извршавају задатке. Сјеница је била велшки пропуст Обласног комитета. У шој су постојали сви услови да се оснује јака партијска организација, која би несумљгао допринела развоју устанка у том крају.

У срез штавички је дошао Богољуб Чукић, комуниста. Он је био у војсци и побегао је да не би био заробљен. Након неколико дана боравка отпутовао је у Трпчу да се јави својој партијској организацији. У срезу је радио и млади напредни учитељ Мехо Мехмедбашић. Он није био члан Партије, али је радио као да је био комуниста. Он је убеђивао муслимане да треба управо сада да се покажу при-**Јатељи** Срба. Ни у овом срезу није била основана организација Комунистичке партије.

Партијске организације у Санџаку водиле су посебну бриту о дал>ем прикупљању оружја и после окупације, а посебно су водили рачуна о борби против **успостављања** окупаторске и квислиншке власти. Сви комунисти, скојевци, напредна омладина и они на које су комунисти имали утицаја прикупљали су оружје и муницију. Војници који су избегли заробљавање или заседе петоколо-нашких група углавном" су доносили пушке својим кућама. Они су уз пушке доносили врло мало муниције, свега по 20—50 метака. Комунисти који су се налазили у војсци водилш су рачуна да са оружјем донесу и одговарајућу количину муниције. Они су заобилазили путеве и избегавали свако саобраћајно средство, ишли су пешке преко брда и планинских кланаца само да би дошли својим кућама са оружјем. Љубиша Миодраговић и Даут Мусић док су се **налази**Ш око Плава и Гусиња у 48. пуку ступили су у везу са тамошњим комунистима и организовали прикушћање оружја преко војника овога пука. Сваки од њих двојице понео је по један пушкомитраљез. Они су од албанске границе до Пријепоља и Нове Вароши путовали више од десет дана, носећи са собом два пушкомитрал»еза и по неколико шаржера за сваки пушкомитраљез.

Познато је да војне власти бивше југословенске војске нису **дозвољавале** народу да се наоружа, а када су наишле немачке трупе, оне су заплењено оружје ломиле тенковима. Тако народу у тим данима није пружена могућност да се наоружа. Партијска организација у Санџаку решила је да оружје треба набав**ЈБати** и куповином. Људи су преко **пријатеља** и познаника куповали пуппсе и муницију. Неки су куповали и пушкомитраљезе. Ишли су и у удаљенија

места како би дошли до пушке и муниције или до пушко-митраљеза. За једну пушку и нешто муниције људи су најпре давали по товар жита, а касније и више.

У Новом Пазару је партијска организација прикупила нешто оружја преко омладинца Хасана Рожајца, који се налазио у жандармеријској служби. Он је успео да узме из магацина неколико пушака, нешто муниције и ручних бомби и да то преда друговима из партијске јединице. Он је набавио и радио. И поред услуга које је чинио партијској јединици, чланови Партије су му саветовали да напусти жандармеријску службу како се у народу не би компромитовао као сарадник окупатора, што је он и учинио. Поред оружја и муниције, ова организација је прикупљала и санитарски материјал, затим кошуље, џемпере, чарапе и опанке. Све је то остављано у посебно склониште изван вароши.

Неке партијске организације су имале и своје магацине оружја. У бјелопољском срезу постојала су два магацина. У нововарошком срезу је било једно склониште партијске организације, где се чувао само вишак оружја и већа количина муниције, као и ручне бомбе. Иначе се у целом Санцаку сваки члан Партије, члан СКОЈ и симпатизер, обично сам наоружавао и сам чувао своје оружје. Партијске организације су водиле евиденцију о томе ко и какво оружје поседује, и то како чланови Партије, скојевци и симпатизери, тако и други.

Прва наређења војних окупационих јединица о предаји оружја нису успели. Остало је да тај задатак обаве квислиншке власти — њихове војне и жандармеријске јединице. У наређењу заповедништва 2. усташког батаљона, 2. походне пуковније заповеднику сатније од 21. априла у Сарајеву, која је имала да поседне долину Лима до Пријепоља, каже се између осталог:

„У Рудом 1. сатнија, с тим да се из ове сатније упути у Пријепоље један вод, у Увац пола вода и у Прибој пола вода ... По доласку у одређена места одређене посаде приступиће хитном и енергичном разоружању пучанства ... Ову заповест саопштити пучанству по градовима и селима путем свих расположивих средстава. За предају оружја и муниције поставити одређени рок, с тим да се после одређеног рока са сваким цивилним лицем код кога се затекне оружје и муниција поступи по ратним војним законима. Особиту пажњу обратити на прикупљање одеће, обуће и остале опреме коју су војници бивше југословенске војске доне-ли својим кућама, као и оне војничке опреме коју је цивилно пучанство приграбило из војних магацина или на ма који други начин“.

Из ове наредбе се види да је заповедник усташког батаљона био веома сигуран у успех своје јединице у вези са разоружавањем народа. Истина, народ у Санцаку није био ни наоружан, јер су му то онемогућавале бивше југословенске војне и полицијске власти, али онолико колико је и био у поседу оружја он није хтео да га преда у руке **непријатеља**. У то време су углавном били наоружани комунисти и њихови симпатизери. Они то нису крили од народа и говорили су да ће се пре одупрети него дати оружје. Такав став је помогао и многим другима који су имали оружје да га не предају окупатору ни квислинзима.

Усташке посаде нису биле довољно бројне да би у српским селима саме могле извршити постављени задатак. Муслиманска реакција им у томе није могла помоћи јер је имала против себе напредну муслиманску омладину, а већина муслиманског становништва се држала пасивно. Тако су и усташке наредбе о предаји оружја, иако се претило најстрожијим казнама, доживеле неуспех. Усташки жандарми из станице у Ковачевићима успели су да из целе Буковице (пљеваљски срез) прикупе свега 20 ловачких и других пушака. Овде су се муслимани нашли на страни Срба. Када су позвали четири брата Ђерковића да сви дођу у станицу због предаје оружја, са једним од њих је отишао Латиф Моћевећ и отворено рекао командир у станице нека он иде и успоставља ред у његовом крају, а они ће сами успостављати ред у својој општини. Заслуга је организације Комунистичке партије што у овом делу Санцака ни окупаторске команде ни усташке посаде нису успеле да од народа одузму оружје.

Слично усташким наредбама издавале су наредбе и жандармеријске формације у дежевском, штавичком и сјеничком срезу. Само су ове формације биле у повољнијем положају него усташке, па су вршиле провокације и подметања у вези са предајом оружја. Жандарми су још крајем априла предали Немцима у Новом Пазару бившег жандарма Сретеновића под оптужбом да је сакрио пушку. Немци су га обесили поред моста на Тушинској реци, прометном месту према српским селима. Леш је остао на вешалима три дана. Половином маја доведен је из Јабланице, срез штавички, у Нови Пазар сељак Саватије Јеремић под оптужбом да је крио оружје. Он је стрељан и обешен на Хаџету. И његов леш је био три дана на вешалима.

Овако сурови поступак окупатора и дивљачко оргијање наоружаних квислиншких банди приликом вршења претреса толико је заплашило српско становништво да су људи сами претресали своје куће и зграде, тражећи метке или чауре, које су деца нашла и донела. Ако би пронашли ма и какво дугме са војничке униформе, односили су га и ба-

цали далеко од куће. И у сјеничком срезу био је сличан поступак жандарма, али је њихова акција имала само делимичан успех. Жандарми нису смели да залазе у српска села одвојена од муслиманских, а нарочито у она према планинама Златару и Јадовнику. Поред тога, и извештај број угледнијих муслимана у Сјеници није желео да заштрава односе са Србима.

Партијска организација Санцака развила је широку активност у духу директива са априлског саветовања ЦК КПЈ. Комунисти су објашњавали народу да петоколонашке групе настављају да распирују мржњу међу становништвом, као што су то радиле и пре рата. Они су на примерима указивали како и окупатор помаже ту њихову делатност, храбрећи и муслиманске и српске петоколонаше. Тако су Немци у Новом Пазару, после стрељања и вешања два човека проносили гласове да муслимани оптужују Србе за прикривање оружја, иако то муслимани нису чинили него муслиманска жандармерија. Српска реакција је ово користила у својој пропаганди против муслиманског становништва. Она је тврдила да би Србима било добро под немачком окупацијом само да није муслимана који их достављају Немцима.

Рад партијске организације у Новом Пазару спутавао је њен секретар Хакија Зејниловић. Остали чланови били су млади и неискусни, нарочито су били неприпремљени за рад у условима окупаторског терора и насиља. Због тога партијска организација није имала неки већи утицај у народу. Она није била у стању ни да успешно разбија пропаганду проалбанске реакције, да раскринка намере окупатора и да на тај начин спречава заштравање односа између муслимана и Срба, као што су успеле партијске организације у западном делу санцака.

Против хајке проалбанске жандармерије према српском становништву устао је један део виђенијих муслимана у штавичком срезу који су на свој начин желели да очувају добро суседске односе са Србима. Рашид Ахметовић и Смаил Мујовић из села Ђерскара са неколико пријатеља и сарадника на Пештеру, сачували су око 50 српских породица из суводолске општине. Они су били присиљени да их штите са оружјем у руци од наладача и насилника. Халил Мујовић је са својим братом и неколико пријатеља штитио српско становништво из села Гучевића, Шароња и Јаребица. Они су у својим кућама склањали децу и девојке. Са Србима су делили и последње метке у одбрани. Због тога је Халил био оптуживан да крије и чува комунисте. Демир Ујкановић Каљевић из Морана спасао је, уз помоћ својих рођака, од сигурне смрти 60 људи из села Морана и Слатине. Он је у својој кући држао с времена на време, када је

претила опасност, по десетине људи, жена и деце. Тако су **ради** Ш и Мула 1^шо Дрековић из Весенића, Хамзагићи у Штавици, Аговићи из Тутина и многи други. Мехо Мехмедбашић, учитељ из Мојстира, неуморно се залагао да очува јединство Срба и муслимана у општини. Оп је у том циљу још првих дана окупације сазвао конференцију, на којој је упозоравао да у тадашњој опасности само јединство муслимана и Срба може спасти и једне и друге, да је новоиастала ситуација пролазна и да велика одговорност лежи на старијим утицајним људима. Сви ови људи били су решени да покажу како треба радити и живети у слози, без обзира на верске и националне разлике.

У западном делу Санцака ситуација је била друкчија. Тамо су постојале **вишебројне** партијске организације и искусни комунисти. Пријатељство и братство које су раније стварали и створили извесни Срби и муслимани организације Комунистичке партије су даље развијале и стварале нове односе братства и јединства, условљене окупацијом и настојањем окупатора да подстакне међусобно истребљење народа. Због тога није успело усташама да поведу муслимане у истребљивачку хајку против Срба, нити Италијанима да покрену Србе и Црногорце против **мус** Јгimana. У Прибоју је партијска организација, иако малобројна, успела да заједно са једним бројем старијих људи одржи добре односе између муслимана и Срба упркос напорима усташа да односе учине несношљивим. Усташки жандарми у Мељаку настојали су да у тој општини придобију муслимане на сарадњу. Муслимани се нису одазвали, ниједан није хтео да се прими било каквог посла. На оне људе у Бијелом Пољу и у Пљевљима који су се истакли као сарадници окупатора, још раније је указивано као на реакционаре и петоколонаше тако да је њихов лични углед и политички ауторитет у народу све више опадао. У новој Вароши, насупрот усташком пријатељу и њиховом сараднику Мују Шећерагићу, истицао се Дико Пурић, учитељ, са својим претњама упућиваним **мус** Јшманима. Он је говорио јавно да су муслимани главни непријатељи Срба. Настојао једаседодвори Немцима и стекне њихово поверење. Да би им доказао своју лојалност, он **је** почетком јуна отишао у Пријеполје немачком команданту Велкеру и обавестио га о топовским гранатама склоњеним у шуми код Кокиног Брода од априлске капитулације. Поступак Дика Пурића изазвао је огорчење и презир већине становништва у срезу. Да би се и за то осветио народу, он је код Немаца издејствовао да се кулуком **поправ** Јћа пут Кокин Брод — Нова Варош, где се он добровољно примио да надзире радове.

ПОСТУПЦИ ОКУПАТОРА И КВИСЛИНШКЕ ВЛАСТИ

Ни после 18. маја није извршена предаја италијанским окупационим јединицама оног дела територије Санцака који је према уговору у Риму припао Италији. То стање се продужавало све до септембра. За то време ни муслиманска ни српска реакција није знала коме ће Санцак коначно припасти. У то време изгледало је да је Санцак подељен на три зоне: немачку, у којој је била успостављена усташка власт, другу, такође немачку, само са власти у рукама присталица Велике Албаније и трећу, италијанску, са квислиншким националним комитетом у оквиру Црне Горе.

И муслиманска и српска реакција настојала је да се додвори окупатору који се моментано налазио на њеној територији и да стекне његову наклоност, без обзира на то што је желела другог окупатора и што је радила на томе. Муслиманска реакција је била подељена. Један део је желео немачку окупацију и успостављање усташке власти, други италијанску окупацију са албанском влашћу. Српска реакција је желела италијанску окупацију, али се она трудила да буде лојална и према немачком окупатору. Поред наведених квислиншких претендената на Санцак — усташа и присталица Велике Албаније, треба поменути и квислинге у Београду, који су такође рачунали на Санцак. На томе је радио прво комесарски апарат Милана Аћимовића, а затим влада Милана Недића. Они су истицали да цео Санцак треба припојити Србији. Ови квислинзи су молили Данкелмана и остале Хитлерове намеснике у Београду да се изађе у сусрет њиховим жељама. Немци их нису одбијали него су их држали у неизвесности, понекад се правећи као да ће им изаћи у сусрет, нарочито после распламсавања народноослободилачке борбе, када им је била нужна помоћ квислинга. Немци, међутим, нису хтели да изгубе ни симпатије муслиманске реакције, која никако није желела да Санцак буде припојен Србији, чак ни под немачком окупацијом. Ова реакција је заузела сличан став и према евентуалном прикључењу Санцака Црној Гори. Према томе, муслиманској реакцији су остајале две могућности: да се Санцак припоји НДХ или Великој Албанији. Огромна већина била је за усташку НДХ. Али у источном делу Санцака, уз свестрану помоћ немачког окупатора од самог почетка окупације, власт је преузела и држала проалбанска реакција, иако је она била у незнагној мањини. Због тога је прве половине јуна у Сјеници, када тамо није било немачке посаде, муслиманска проусташка реакција извршила неку

врсту „пуча“. Она је сменила дотадашњу проалбанску и поставила проусташку власт са префектом Мухамедом Мушовићем. Они су то учинили и због тога што су се плашили да не дођу италијанске окупационе јединице, које би сјенички срез припојиле Црној Гори, а то већина муслиманског становништва није желела. Ова промена власти извршена је 13. јуна, на имендан Анте Павелића, а 14. јуна упућен је војсковођи Кватернику у Загребу следећи телеграм:

„У вароши Сјеници у Санцаку чак и у целом котару сјеничком сами грађани муслимани Хрвати којих има преко 80 посто успоставили су хрватску власт и извесили су сви хрватске заставе и слике поглавника. Оружништво је такође у рукама грађана. Молимо у име целог грађанства да се одмах пошаље хрватска војска и један хрватски оружнички официр¹ да преузме симболично власт“.

Телеграм је потписало пет муслимана из Сјенице. Слични телеграми упућени су и Павелићевим повереницима у Сарајево Хакији Хаџићу и Божидару Бралу, и засланици хрватске квислиншке владе Петковићу и заведнику оружништва Видасу. Када је Кватерник добио телеграм, он је обавестио немачког генерала у Загребу, молећи га да он обавести надлежне немачке војне власти. Једна повећа делегација грађана из Сјенице на челу са хафизом Мехмедом Абдагићем, Хамзом Машовићем, Латифом Прашом и Ахметом Ханићем дошла је у Пријеполје 16. јуна. Она је посетила усташког команданта Стјепана Јаковљевића и молила га да он дође са војском у Сјеницу и прими власт у име НДХ. Јаковљевић је био спреман да то учини, али је затражио одобрење од својих претпостављених у Сарајеву, одакле је добио одговор: „Сјеницу запосести одговарајућом снагом и о извршењу извести“. Јаковљевић је истог дана отишао у Сјеницу са једним водом војника и једним водом жандарма. На улазу у варош био им је приређен свечани дочек. У вече, на свечаној вечери, говорио је и немачки командант места оберлајтнант Ос, док је 20 немачких војника увеселјавало госте фашистичким песмама. Јаковљевић је 18. јуна телеграфски известио своју команду у Сарајеву: „Према наређењу варош и котар Сјеница 16. ов. м. потпуно запоседнути. Све је у реду. За водника одређен надпоручник **МихаЈБевић**“. Усташки жандарми били су распоређени по ранијим жандармеријским станицама.

¹ Жандармеријски официр.

Почетком јула Немци су део сјеничког среза од Дуге Пољане према Новом Пазару припојили дежевском срезу. Срески начелник и командир жандармеријског вода у Сјеници тражили су објашњење за такав поступак. Немци су им одговорили да је то привремено решење, док се не реши питање окупационих зона у Санцаку измеђ Немачке и Италије. Усташка жандармеријска посада је и даље остала у Дугој Пољани.

Једна делегација виђенијих муслимана из Новог Пазара ишла је такође у Загреб половином јуна.² Ову делегацију је примио Анте Павелић. Они су молили Павелића да помогне да се новопазарски крај прикључи Независној држави Хрватској. Ово је учињено највише због тога што су проалбанске квислиншке власти тада предузимале све мере да се муслиманско становништво у дежевском срезу албанизира. Одлазак делегације из Новог Пазара припреман је у тајности. Павелић је делегацији рекао да је питање територијалне промене у надлежности Немачке и Италије, али им је обећао да ће лично са Хитлером разговарати о томе и наетијати да се испуни жеља муслимана тога краја. Неколико дана по повратку ове делегације из Загреба у Нови Пазар је дошла камионом из Сјенице група усташких жандарма са једним официром. Ова група је била примљена у кући Сабита Бишевца, где им је приређена вечера. На вечери су били и чланови делегације која је ишла у Загреб. После вечере усташки жандарми са официром вратили су се у Сјеницу. Тиме је била завршена акција једног дела новопазарских муслимана да се тај крај припоји НДХ.

Немачке моторизоване комбиноване трупе напустиле су 20. маја Пријеполје, Нову Варош и Прибој. На њихово место дошле су две чете пешадије. Тада је постављена табла у селу Миочу код моста на Лиму са натписом да је ту привремена граница између немачке и италијанске окупационе војске. Усташе и муслиманска реакција плашили су се да се она не помакне даље уз Лим према Прибоју и Пријеполју, па су још активније радили на томе да се реши питање припајања Санцака НДХ. Усташка власт је ујурбанано радила да се спроведу у живот наређења која су долазила из Сарајева, као дгго су успостављање нове власти у сеоским општинама, заклетва чиновника на верност новој држави и њеном поглавнику, отпуштање Срба из службе, разоружање народа, завођење латинице као службеног писма и низ других мера, из којих ће се видети да је то

² У делегацији су били: Бахрија Абдурахмановић, Сабит Бишевић, Мусадбег Омербеговић, Хабим Љајић и Сијан Токалић, ове трговци.

територија Независне државе Хрватске. Срески начелник у Пријепољу наредио је да се почне регистровање аката од броја 1, да се набаве нови игтамбили и администрација води само латиницом. Он је забранио растурање београдског „Новог времена“ на територији милешевског среза, иако је оно штампано под контролом немачких окупационих власти и београдских квислинга, који су послушно извршавали немачка наређења. Ово је учињено због тога да би се уопште прекинула свака веза овога краја са Србијом. У Прибоју је срески начелник, поред осталог, наредио да се предају усташкој полицији сва југословенска одЈШковања и повеље, да се службеници муслимани изјасне да су Хрвати и да се само њима исплаћују плате.

У нововарошком срезу се тада усташама десио непријатан догађај. Чим је немачка јединица напустила Нову Варош, прекинута је телефонска веза између Нове Вароши и жандармеријске станице у Штиткову, ноћу између 20. и 21. маја. Прекидање ове телефонске везе самоиницијативно су организовали Страјо Живковић, кандидат за члана Комунистичке партије, и омладинац Шућро Мусић. У тој акцији учествовали су омладинци Маринко Гујаничић, Симеон Гујаничић, Момир Пуцаревић, млади официр бивше југословенске војске и Милан Пивљаковић. Одсечено је око 20 метара жице у селу Пуљцима, смотано у клупче и бачено у лесков жбун. Из Нове Вароши су 21. маја послате две патроле у правцу Штиткова, али је неко од омладинаца издалека пуцао у правцу једне патроле. У целом нововарошком срезу од усташке посаде било је 12 жандарма, 43 војника и један официр. О овоме догађају, као и о неким појавама око Прибоја Стјепан Јаковљевић је 22. маја послао следећи извештај заповеднику 4. оружничке пуковније у Сарајеву:

„Телефонска веза са оружничком постајом Штитково изненада је прекинута око 16 часова. Одмах су послате две патроле према Штиткову. Једна патрола наишла је у шуми на наоружане људе који су на њу **пуцаЈш**. Отворена је кратка ватра. Виђена су 2 четника а према јачини ватре могло се констатовати да их је било 10 до 12. Около Прибоја по брдима примећена је сумњива сигнализација 22. ов. м. у 21 час. О овоме је извештегген немачки командант у Прибоју који је усташама ставио на расположење 10 немачких војника и 1 пушкомитраљез“.

Стјепан Јаковљевић је сакупио 34 усташка војника и жандарма, под командом поручника Ватрослава Пинтарића, и 10 немачких војника и са њима ушао у Нову Варош 23. маја. Јаковљевић је повео са собом и среског начелника

из Прибоја Тајиба Пашића. Два дана је вршен претрес по селима од Нове Вароши до Штиткова. Приликом претреса пронађено је нешто војничке одеће, махом распаране и обојене, нешто обуће и друге војничке опреме, а од оружја свега десетак ловачких пушака, неколико зарђалих бајонета и неколико пиштоља. У Вилловима је пронађено неколико пушака у кући Вука Јацића. Усташе су ухватиле тројицу Вукових синова, Павла, Рајка и Драгишу, отерали их у Нову Варош, а одатле у Сарајево, одакле се никад нису вратили. О томе шта је пронађено приликом претреса обавештен је немачки командант у Пријепољу. Претресом и истрагом није се могло утврдити ко је прекинуо телефонску линију и припуцао на патролу. Усташе су остале у уверењу да су то учинили четници Косте Пећанца из Србије, па је немачки командант у Пријепољу обавестио о томе своју претпостављену команду у Ваљеву. Он је тражио да се убудуће спрече овакве акције.

Усташе су у Новој Вароши поставиле привремену полицијску власт. За вршиоца дужности средског начелника постављен је Хајрудин Хаџибрајмовић. Затим је издат проглас којим се позивало грађанство да у року од једног сата преда све ватрено оружје, како војничко тако и цивилно, и сву осталу војничку опрему. У прогласу је на крају писало следеће:

„Ако се код претреса ма шта пронађе, биће дотично лице одмах стрељано. Онај који сече и квари телефонску везу и скида разна наређења са табли биће на месту стрељан. За сваку једну главу Хрвата разумевајући муслимана и католика биће стрељано 50 православних најугледнијих грађана. У случају ма и најмањег нереда биће узети таоци од грађана и одведени усташком стожеру у Сарајево“.

Овим прогласом усташе нису постигле оно што су желеле. Они су се још више компромитовали у очима народа, јер они који су се плашили, још су раније предали Немцима оружје и војничку опрему. Комунисти и други напредни људи нису га предали ни раније, па ни сада нису ни помишљали да га предају усташама. Када је командант 4. жандармеријског усташког пука у Сарајеву био упознат са ситуацијом у Новој Вароши, он је Стјепану Јаковљевићу дао упутство да убудуће оштро поступи у сличној ситуацији. У погледу наређења у прогласу он га је упозорио да не треба изрицати претње него их и извршавати над кривцима, јер ће становништво у противном видети у томе слабост.

И сељаци из пљеваљског среза су самоиницијативно извршили крајем маја једну акцију на усташку жандар-

меријску станицу у Челебићу. Када су Италијани у мају повукли усташке жандарме из пљеваљског среза, српско становништво по селима осетило се слободније и сматрало је да су га Италијани ослободили усташког терора. Италијани су давали изјаве да су пријатељи Срба. У Челебићу, граничном месту између Босне и Санџака, остала је усташка жандармеријска посада. Сељаци из Мељака планирали су да од усташа ослободе Србе око Челебића а и сами да се реше њихове близине. Једна група од десетак сељака из Мељака извршила је напад на ову усташку посаду 29. маја и разоружала жандарме који су се тамо налазили. Сељаци су у овој акцији запленили један пушкомитраљез, преко десет пушака. већу количину муниције и преко 100 ланаца за везивање људи. Разоружане жандарме су спровели у Пљевља и предали их италијанској војној команди. Усташе су након тога послале у Челебић једну чету жандарма или војника, која је покушала да казни сељаке из пограничних села. Чета је успела да ухвати и одведе двојицу људи. Она је запосела један део територије општине Бобова. Наоружани сељаци из ове општине заузели су положаје према усташама. Убрзо након тога усташка чета је напустила територију бобовске општине.

Крајем јуна Јован Драгутиновић је организовао једну групу људи из Бобова и извршио напад на жандармеријску станицу у Челебићу, али без успеха. У нападу је погинуо Никола Сандић из Бобова и један усташа. После ове неуспеле акције Драгутиновић је у народу изгубио сваки ауторитет.³

Срби чиновници нису хтели да положе заклетву усташкој држави. Усташама у почетку није било ни стало до тога, јер су настојали да од стране Србе из службе, што су и учинили где су год могли. Али су брзо увидели да не могу успоставити рад у администрацији без досадашњих чиновника или довођења нових са стране. Ни кадровски ни материјални услови нису им омогућивали да доводе нове чиновнике са стране. Зато су утицали на административно особље да положи заклетву и остане у служби. Врло мали број је то учинио.

Усташе су одмах по свом доласку хапсиле виђеније Србе било као таоце, било као сараднике комуниста. Многи **мусџмани нису** одобравали ова хапшења, па су се залагали да се похапшени ослободе. Сви скупови Срба били су забрањени, па и обичне седељке. За непопговање наредбе претило се најстрожијим казнама. Комунисти у нововарошком срезу дошли су на идеју да састанке са народом одржавају

¹ Јован Драгутиновић је пре рата студирао на Београдском универзитету као краљев стилидиста. Декларисао се као шовиниста.

у виду заједничких радова око окопава>Ба кукуруза, косидбе ливада и жетве. У неколико села окопавали су кукуруз у јуну 20—40 људи и жена. Са овим групама радили су на њивама и комунисти. За време одмарања радници су обавештавани о стању на европском фронту и о стању у нашој земљи. У планинским селима су после дневног рада одржавани прави зборови. Јер усташе за све време свога боравка у Санцаку нису успеле да у српским селима успоставе било какву власт. У овим селима вршиле су власт усташке посаде из жандармеријских станица. Али су оне биле малобројне у људству, па су се патроле кретале само по оним селима која су се налазила подаље од шума.

Један од првих аката у спровођењу одређене политике усташке власти у Санцаку било је избацивање ћирилице из администрације и увођење латинице. У вези с тим наређено је да се измене и сви натписи на јавним зградама и свим другим јавним местима, као и фирме на трговачким и закатским радшама.

Колико је усташама било стало до Санцака види се и по искоришћавању безначајних ситница у пропаганди. У Пријепољу је на обали Лима аустроугарска окупациона војска још 1887. године подигла једну капелицу за вршење верских обреда војника-католика. Ова ка-пељшца је била затворена за све време предратне Југославије, јер у Пријепољу није било ни верника ни свештеника који би се њоме служили. После завођења усташке власти, у Пријепољу је формиран одбор за обнову римокатоличке цркве у овоме месту. Када је капелица окречена и уређена, одбор је послао следеће писмо попу Божидару Бралу, поглавниковом повернику у Сарајеву:

„У Пријепољу су 1887. на самој обали Лима сазидали војници пионирског батаљона аустријске војске малу римокатоличку црквицу посвећену св. Ћирилу и Методију, која има и кип св. Анте. Црквица је за време српских режима била напуштена, јер нико није смео да је поправља. Доласком Хрватске војске организован је одбор за поправак ове наше светиње и за набавку звона. Сада је црква потпуно и лепо поправљена и одбор моли да пречасни г. Брало особно дође у недељу 6. септембра 1941. па да благоизволи цркву осветити“.

Брало је јавио да може доћи 8. јула. Њему је приређен свечан дочек од стране усташке власти, војске и жандармерије, као и једне чете немачких војника. Поп Брало је поздравио немачке војнике са „Хајл Хитлер!“. После обављене свечаности око освећења капелице, председник општине Мухамед Хашимбеговић приредио је банкет. На

банкету су се ређале здравице у част нове државе, поглавника **ПавеЈућа** и попа Брала. Потпредседник општине Алија Агинчић у свом поздраву изразио је радост у име свих Хрвата због доласка у Санџак поглавничковог повереника. На крају је истакао да је једина жеља свих Хрвата из Санџака да он буде и остане у историјским границама, то јест у саставу Независне државе Хрватске „као предстража Хрвата према истоку" и да је „хрватски народ Санџака увек за дом спреман". Говорили су и узајамно се поздрављали и хвалили немачки командант, Стјефан Јаков**Љевић** и други. У своме говору Брало је нагласио да је вековна жеља санџачких Хрвата испуњена, да више нема српске деспотије, да више неће бити опанака и шајкача и да је „дошло време да Срби плате за све оно зло које је нанесено муслиманима".

Усташе су вршиле и једну врсту насиља над Србима која није била записана у њиховим наређењима. Да би до краја понизили сељаке, они су их **пресретаЈШ** на путевима и у варошима Пријепољу, Прибоју, Новој Вароши и Сјеници, скидали им са главе шајкаче и јавно цепали, секли каише на опанцима, шамарали их и називали погрдним именима. Увређени и понижени, људи су почели избегавати путеве и иису одлазиЈш у варош без велике нужде. У њима се разгарала дубока мржња према окупатору и његовим слугама. Томе су нарочито допринеле партијске организације, које су себи поставиле као један од најважнијих задатака да објасне народу циљеве и намере окупатора, из којих произилазе и поступци квисЈшнга. Комунисти су морали уложити много труда да Срби не подлегну пропаганди српске реакције, која је тврдила да су муслимани и Хрвати криви за пропаст Југославије. Они су успевали да код већине Срба разбију ову и сваку другу пропаганду, засновану на изазивању што оштријих сукоба између Срба и **мусЈтомана**. Муслиманска омладина је много допринела раскринкавању окупатора код муслимана, солидарисући се у акцијама против окупатора и домаћих издајника са напредном српском омлашгом. Она је ишла заједно са комунистима, ступала у чланство Комунистичке партије и СКОЈ и борила се против намере окупатора да изазове оружану борбу између муслимана и Срба. На тај начин је усташка власт постајала све слабија и несигурнија. Она се све више ослањала на пропале и декласиране елементе, који су заједно са усташама, или под њиховим именом, вршили разне злочине. Поступак ових неодговорних елемената **нису** одобравали ни сви муслимани који су са симпатијама доче**каЈли** окупацију. Један део **њих** отворено је устао против злочЈша над Србима, а други део се држао пасивно.

Муслиманска реакција је одмах после окупације поставила захтев да се агама и беговима врате некадашња феудална права. То су били захтеви пропалих ага и бегова, који су тражили да им се дозволи убирање старе четвртине од њихових бивших чифчија. Они су то поставили као своје право, које су им Срби одузели после Првог светског рата. Немачки окупатор је то прећутно одобрио. Један део муслимана трговаца, који су били стуб и вођство ове реакције, нарочито у источном делу Санцака, није био за овакво решавање економског положаја ага и бегова. Они су били у мањини, а плашили су се и да им власт не измакне из руку. Усташе и албански квислинзи су покушали да и на овом питању заоштре односе између муслимана и Срба и доведу до истребљења српског становништва. Усташама овај маневар није успео, док су албански квислинзи имали успеха нарочито у дежевском и пггавичком срезу.

Комунисти су уложили сав свој ауторитет да се онемогући убирање четвртине од пољопривредних производа. Један део бивших ага почео је да одлази у села или су позивали своје некадашње чифчије да дођу и нагоде се око давања четвртине. Један део сељака је почео да удовољава захтевима својих бивших ага. Партијске организације су деловале у два правца: међу Србима да се не одазивају захтевима бивших ага и бегова и међу једним делом старијих муслимана да не прихвате оно што ће пореметити њихове дотадашње односе са Србима. На овоме су радили и напредни омладинци муслимани.

У неким селима нововарошког среза сељаци су на ноћним конференцијама доносили одлуке да се не одазивају позивима бивших ага. Да појединци не би кршили одлуке, установљене су патроле, које су мотриле на путеве ка Новој Вароши. Ко би покушао да свом бившем аги понесе жито или што друго од намирница, патрола га је враћала натраг у село. Оним сељацима који су својим бившим агама и раније помагали из хуманих разлога, а то се знало, дозвољавано је да однесу **намирнице**, али само пазарним даном. Може се слободно рећи да су комунисти у нововарошком, милешевском и прибојском срезу осујетили завођење бивших феудалних односа.

У дежевском и штавичком срезу ситуација у погледу убирања четвртине била је друкчија. У самом Новом Пазару живело је преко 300 породица бивших ага и бегова. Већинз ових породица је живела у тешким материјалним условима. Окупација је била повољан моменат да се питање убирања четвртине реши у њихову корист. Већ крајем априла једна група муслимана из Новог Пазара поднела је Аћифу Хаџиахметовићу писмену представку са 120 потписа којом је тражено да се реши њихово питање. Они су се позивали

и на право које је Анте Павелић дао муслиманима у Босни на узимање четвртине. Средином маја отишла је из Новог Назара и Косовске Митровиде делегација у Београд са препоруком крајскоманде у Митровици. Делегацију је примио немачки заповедник Србије, који је дао усмену сагласност на убираше четвртине.⁴ На ово је дао сагласност и квислиншки комесаријат на челу са Миланом Аћимовићем. На саветовању председника општина окружног начелства Косовске Митровице, које је одржано почетком маја 1942. године у Врњачкој Бањи, представници српске квислиншке власти саопштили су да се убира четвртина са свих поседа који су 1912. године давали четвртину и да ће се после рата агама платити накнада за одузету земљу. На сличној конференцији и 1944. године саопштено је да „четвртину треба и даље убирати, али да се води рачуна о томе како се поступа са људима од којих се она узима“.

У почетку су неке аге узимале од сељака шта су хтеле и колико су хтеле. Поједина домаћинства су давала и до 2.500 кг. жита и кукуруза. Неки су без обзира на верске прописе узимали и свиње, које, истина, нису јели, већ су их продавали или поклањали Немцима. У погледу узимања четвртине аге би се у овом крају могле сврстати у три категорије. У прву су спадали они који су одмах тражили четвртину и ради њеног убирања користили сва расположива средства. Друга категорија је била опрезнија. Аге су узимале онолико колико су им сељаци давали. Ови су били најмногобројнији. Трећа категорија ага делила се на две групе: ону која уопште није хтела да узима четвртину од сељака и ону која је то узимала под притиском власти. Квислиншке власги су сматрале да они који не убирају четвртину не верују у победу Немаца ни у Велику Албанију. Аћиф Хаџиахметовић је лично опомињао оне који нису хтели да узимају четвртину. У јулу, августу и септембру 1941. године убијено је пет ага и један субаша који су одлазили у села да сами на њивама одвајају четвртину.

У штавичком срезу било се размилело око 70 ага и бегова по селима тражећи четвртину од свих пољопривредних производа. Неки су тражили да им се накнади четвртина за све протекло време од 1918. године, али нису успели да то наплате. У овом срезу једни су узимали четврти део пољопривредних производа, други су процењивали ту вредност и наплаћивали у новцу, а трећи су за ту вредност узимали стоку и коње седланике. Поступак бивших ага и бегова према народу био је нечовечан. Против њих је расло неза-

⁴ Делегацију из Новог Пазара сачињавали су: Аћиф Хаџиахметовић, Ахмет Даца, Шемсо Чавић, Ахмет Ђилерџић, Мусатбег Омербеговић и Осман Цанефендић.

ДОБЕОЈСТВО и код самих муслимана, па и оних који су се **налази** у редавима жандармерије и милиције. Више њих је напустило службу само да не учествује у терору који су спроводили бивши петоколонаши а садашње слуге окупатора.⁸

У Санцаку је живело нешто Јевреја и то само у Новом Пазару. Било је 56 породица, са укупно 221 чланом, од којих се 36 породица бавило трговином, 8 занатством, а остале разним другим занимањима. Немци су овим породицама прво одузели намештај и пребацили га у своје војне концеларије. Теврејима су биле одређене улице којима су се могли кретати. Они су најпре за свој новац морали да купују јаја, нилиће и разно поврће за исхрану немачких официра. Радње су им биле обележене са „јуден гешефт“. Радње су им крајем јула затворене и запечаћене, а кључеви предати немачкој команди. Немци су из радњи пренели у своје магацине најбољу робу, затим су радње предате такозваним комесарима. То су били муслимани које је Аћиф Хаџиахметовић предложио немачкој команди. Комунисти у Новом Пазару **нуди** су неким Јеврејима да беже у српска планинска села, али су они оклевали.

Квислиншке власти у Новом Пазару и Тутину почеле су одмах албанизирање муслиманског становништва, иако је на овој територији живео сасвим незнатан проценат становника албанског порекла, нарочито у дежевском срезу. Огромна већина муслимана била је против албанизирања. Нова власт је наредила да се носе само албанске капе — кече. Жандарми су носили униформе са албанским ознакама. Написи на јавним зградама измењени су на албански језик. То је исто учињено и са натписима на трговачким и занатским радњама. ЈБуди су се одупирали томе, али су пандури уз помоћ жандарма скидали дотадашње натписе. Многи су стављали натписе на немачком језику због тога што те натписе квислинзи нису смели да скидају. Свим улицама у Новом Пазару дата су албанска имена. Посебна пропаганда вршена је са географским картама Велике Албаније и **сЈшкама** Скендербега. Карте су обухватиле, поред Албаније, Косово и Метохију, затим дежевски, штавички и сјенички срез, као и добар део студеничког среза. Све је то својим спољним изгледом остављало утисак да је Нови Пазар заиста албански град са претежно албанским становништвом, иако у њему осим Аћифа Хаџиахметовића, Ахмета Даче и још неколико досељених људи нико више шгје био албанског порекла.

⁴ Аћиф Шкријељ из Морана, који се налазио у жандармерији, побегло је у шуму са оружјем и под униформом. Срби су му јатаковали све док га жандармерија није ућила у једној потери.

Прве половине јуна, на свечаној седници у присуству представника немачке команде из Новог Пазара, Косовске Митровице и Ферхатбег Драге, прочитана је одлука о „одвајању Новог Пазара и дежевског среза од Србије и њиховом прикључењу Албанији“. После тога одржан је збор. Ферхатбег Драга је на овом збору говорио о слободној Албанији и о протеривању Срба са албанске територије. Затим је говорио један немачки мајор, који је дао подршку хушкачком говору Ферхатбег Драге. А Бахрија Абдурахмановић се извињавао што мора да говори „псећим српским језиком“. У свом говору истакао је како су Срби, Јевреји и Цигани записани у једну књигу, а то значи у књигу истребљења и уништења.

Средином јула у Новом Пазару је отворена албанска школа, у коју је уписано 76 деце разног узраста, и то 46 девојчица и 30 мушкараца. Деца су у овој школи напамет учила само неке песмице на албанском језику. Када су родитељи видели чему њихову децу уче, све мање су их слали у ту школу. Почетком августа формирано је једно одељење одраслих за учење албанског језика. У одељење је било уписано једва око 60 слушалаца, па се и оно све више осипало. Аћиф Хаџиахметовић је лично позивао оне који нису долазили на часове, опомињао их да су на то обавезни и претио им. Ово одељење је у октобру привремено престало да ради због борби око Новог Пазара. Међу муслиманском омладином јавио се општи отпор против учења албанског језика.

Сличне мере у погледу албанизирања муслиманског становништва предузимане су и у Тутину. Тамо су средином јуна дошли Италијани. Они су убрзо приступили некој реорганизацији власти, а крајем јуна формирали су милицију, чији је задатак био да са жандармеријом чува јавни ред и мир и да по потреби одлази тамо где их окупатор одреди. ЈБуди организовани у милицију остајали су са оружјем код својих кућа. Милиција се окупљала на позив својих старешина. Почетком јула 43 наоружана припадника милиције, под командом Синана Паљевца, извршила су упад у српско насеље у Сувом Долу. Они су три дана претресали куће тражећи оружје. ЈБуде су везивали у псеће ланце и тукли их да признају где су сакрили пушке. Неки су овој банди морали да плаћају оружје у новцу, јер га нису поседовали.

У пљеваљском и бјелопольском срезу италијанске окупационе власти имале су и своју цивилну власт, на чијем су челу били цивилни комесари. Власт по селима остала је углавном стара југословенска, најчешће са истим председницима општина, кметовима по селима и жандармима по жандармеријским станицама. У неке жандармеријске станице окупатор је слао своје карабинјере, који су заједно

са бившим југословенским жандармима обављали оне послове које им је налагала војна и цивилна власт у Бијелом Пољу и Пљевљима. Италијани нису чинили никаква насиља становништву, како српском и црногорском, тако ни муслиманском. Представници италијанске власти истicali су своје „симпатије" према Црногорцима па и Србима, стављајући им до знања да и они не воле муслимане. Пошто се још није знало шта ће бити са Санџаком то се српска и црногорска реакција плашила да ова област не дође у окупациону зону Немачке. Она се надала да ће под италијанском окупацијом имати бољи положај него под немачком. С обзиром на непријатељски став према муслиманима, ова реакција се надала да ће под италијанском окупацијом имати одрешене руке у акцији према муслиманском становништву. Зато је настојала да докаже италијанским окупационим властима да је у пљеваљском и бјелопољском срезу црногорско становништво у већини.

Као што се види, италијански окупатор се у штавичком срезу оријентисао и ослањао на проалбанске елементе и проглашавао припајање овог краја Великој Албанији. Он је својим ставом потпомогао вршење терора над српским становништвом, па чак и његово истребљивање са територије која је припала Албанији. У Црној Гори и западном делу Санџака он је имао другу тактику. Тамо је црногорској и српској реакцији наговештавана могућност истребљења муслиманског становништва. То јасно говори да су постојали планови и немачког и италијанског окупатора за истребљење нашег становништва путем међусобне борбе. Партијске организације у бјелопољском и пљеваљског срезу прозреле су намере окупатора, па су ступиле у акцију да те намере онемогуће. Комунисти су говорили народу о циљевима окупатора и упозоравале га на то да је он главни непријатељ и Црногораца и Срба и муслимана. Захваљујући неуморном раду комуниста и напредне омладине, међу Србима, Црногорцима и муслиманима избухнула је првих месеци окупације братоубилачка борба.

ОРГАНИЗАЦИОНЕ ПРИПРЕМЕ ЗА БОРБУ ПРОТИВ ОКУПАТОРА

Рад организације Комунистичке партије у Санџаку у првим месецима окупације састојао се у подизању и развијању борбеног духа у народу и припремању борбе против окупатора. Поред тог општег рада, партијске организације су предузимале и организационе припреме за устанак како међу члановима Партије и СКОЈ, тако и међу напредним људима

и патриотама земље, нарочито међу омладином. Ове припреме су вршене нарочито од јуна па до првих сукоба против окупаторских посада и општег устанка народа.

Почетком јуна Обласни комитет КПЈ за Санџак пренео је свима партијским организацијама у овој области директиве ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак о војним питањима. Директива је пренесена бјелопољској партијској организацији на састанку проширеног Месног комитета, а пљеваљској преко секретара Месног комитета Велимира Јакића и Буда Миллћевића, који је био задужен за војна питања. За срезове милешевски, нововарошки и прибојски упутства су пренесена на заједничком састанку представника партијских организација ових срезова, Велибора Љујића, Љубише Миодраговића, Момира Бошковића и Хилмије Хасанагића. Партијској организацији у Новом Пазару директиве је пренео Рифат Бурџовић Тршо.

Партијске организације, којима су била пренета упутства Покрајинског комитета, одржале су своје састанке и приступиле спровођењу постављених задатака. Настављено је са још интензивнијим прикупљањем оружја и муниције, затим су формиране групе за обучавање у руковању оружјем и за извођење неких војних вежби. Нарочито је била посвећена пажња омладини која још није одслужила војску. Групе су имале своје руководиоце. Одређени комунисти су обилизили ове групе ради контроле и пружања помоћи у раду. У бјелопољском срезу су формиране групе у Бијелом Пољу, Мојковцу, Павином Пољу, Бистрици, Расову, Затону и Шаховићима. У неким од ових општина било је више група. Тако је почетком јула било обухваћено у групама неколико стотина најборбенијих људи и омладинаца из бјелопољског среза. У пљеваљском срезу је било формирано осам група, и то у Пљевљима две, у хоћевинској општини две, за Маоче и Вруљу једна, у Глибаћима једна, у Кошарама једна и у Пушоњском Долу једна, које су обухватиле око стотину омладинаца. У милешевском, нововарошком и прибојском срезу партијске организације су такође радиле на окупљању омладине. У Пријепољу и Новој Вароши обучаване су и омладинке у руковању оружјем. Поред тога, на скуповима са омладином проучаван је партијски материјал и читана напредна литература. То идејно припремање омладине за предстојећу борбу много је допринело проширивању утицаја Комунистичке партије не само међу омладином, него и код старијих људи.

Усташе у нововарошком срезу малтретирале су Србе, нарочито после прекидања телефонске везе између Нове Вароши и жандармеријске станице у Штиткову. Они су од тада стално хапсили људе у Новој Вароши и на смену их држали у затвору као таоце. Партијска

организација је у већини села овога среза организовала ноћне патроле, које су пазиле да усташе не изврше изнеиадни упад у село. Мушкарци су са оружјем при руци спавали ван кућа. Ако би патрола била принуђена да употреби ватрено оружје, мушкарци су били дужни да се одмах искупе на одређено зборно место. Чланови Партије и СКОЈ у Новој Вароши нису ноћу спавали у својим кућама и било им је стављено у задатак да на време сазнају намере усташа. Речено им је да ниједан од њих не сме бити ухапшен.

Усташке власти у Пријепољу настојале су да придобију омладину. Покушавали су то да остваре путем забава и игранки. Рачунали су да ће на те приредбе привући бар један број омладинки. Партијска организација је развила акцију међу омладином да бојкотују ове усташке приредбе како би се осујетила њихова намера да увуку омладину у своје коло издаје и служења окупатору. Она је у томе постигла потпуни успех. Усташама се нису одазвали ни муслимански омладинци, изузев њих неколицине, који су од почетка сарађивали са њима. Ниједна девојка се није појавила на овим приредбама. Усташе су брзо увиделе да им је сваки посао на придобијању омладине узалудан. Омладина Пријепоља се тада увелико припремала за одлучну борбу против окупатора и његових слугу.

Поред ове активности, партијске организације су радиле на окупљању и оних људи који су раније припадали разним грађанским странкама, па и режимским. Комунисти су позивали на сарадњу и припремање заједничке борбе против окупатора све патриоте земље, без обзира на ранију политичку опредељеност. Десетине угледних и цењених људи одазвали су се позиву и без резерве ступили у борбене редове заједноса члановима Комунистичке партије и СКОЈ.

Комунисти су често одржавали шире састанке са омладином и грађанима, на којима је говорено да се људи не одазивају позивима квислиншких општинских власти, нити позивима окупатора, да не плаћају порез, не носе животне намирнице које тражи окупатор, да не дају стоку. Људима је саветовано да сакривају животне намирнице и стоку како окупатор не би могао доћи до тога ни на који начин. Ови скупови су понекад били врло посећени те су личили на праве народне зборове. Они су у нововарошком срезу одржавани врло често. А када су одржавани ноћу, људи су долазили наоружани и скупови су личили на оружане јединице, које су биле спремне да одмах ступе у борбу против окупатора. У бјелопољском срезу комунисти су користили и неколико сабора, као што су били сабори на Рудном Пољу,

у Недакусима и на Бјеласици. Ови сабори су гретварани у политинке зборове, на којима су говорили чланови Месног комитета Бијелог Поља или чланови Обласног комитета КПЈ за Санџак. Они су упознавали народ са ситуацијом у земљи, говорили о издаји вођства грађанских партија, раскривали намере окупатора и говорили какав став народ треба да заузме према њему. На овим зборовима читани су прогласи ЦК КПЈ, који су били упућивани народу после окупације земље.

У припреме партијске организације у Санџаку за борбу против окупатора спада и саветовање Обласног комитета КПЈ за Санџак, које је одржано 22. јуна у кући Дика Нинчића у Чадињу, удаљеном око два километра од Пријепоља. Саветовању није нико присуствовао из пљеваљског, сјеничког и штавичког среза. Партијска организација пљеваљског среза није била обавештена на време, а сјенички и пггавички срезови нису имали своју партијску организацију.⁵ Дневни ред саветовања био је следећи: О стању СКОЈ и омладине и организационо стање Партије.

О стању СКОЈ и омладине извештај је -поднео Ђорђије Станић, а о организационо стању у Партији Недељко Мердовић. У дискусији су узели учешће скоро сви учесници на саветовању. Када је при крају саветовања Рифат Бурџовић Тршо излагао закључке које је требало усвојити, у кућу је задихано утрчала домаћинова ћерка Драгица и саопштила: „Заратила Русија са Немачком!“ Мада је у дискусији говорено и о могућности да хитлеровска Немачка нападне на Совјетски Савез, ова вест је изненадила све учеснике саветовања. Рифат Бурџовић је кратко говорио о новонасталој ситуацији и указао на то шта сада треба да предузму партијске организације. Он је истакао да је као најважније потребно појачати акцију за прикупљање оружја и вршити обучавање омладине у руковању њиме. Нагласио је да ускоро треба очекивати позив и директиве од стране ЦК КПЈ за акције против окупатора. Упозорио је да комунисти буду будни и ако запрети опасност од халшења нека се чланови Партије и СКОЈ, који су компромитовани, повуку из вароши.⁶ Учесници на саветовању су се разишли у своје срезове још исто вече да наставе са ујурбаним припремама за оружану борбу против окупатора. Сви су били уверени

⁵ Саветовању су присуствовали: Рифат Бурџовић Тршо, Недељко Мердовић, Муниб Кучевић, Ђорђије Станић, Вукосав Бошковић, Љубиша Миодраговић, Велибор Љујић, Душан Томашевић, Момир Бошковић, Мирко Ђуковић, Раде Борисављевић, Хилмијр Хасанагић и Хакија Зајниловић.

⁶ Када је саветовање завршено Љубиша Миодраговић је узвикнуо: „Другови, настаје светска пролетерска револуција! Живео Совјетски Савез!“.

да ће она убрзо отпочети, јер су се комунисти за њу припремали од почетка окупације. Нападом фашистичких освајача на Совјетски Савез приближио се почетак обрачуна са окупатором у нашој земљи.

У пљеваљском и бјелопољском срезу Италијани су одмах, после напада на Совјетски Савез, предузимали неке посебне мере. Они су поступали опрезно, распитивали се да ли и где има комуниста и покушавали да прикупе податке о к>има. За то време рад партијских организација у овим срезovima углавном се одвијао нормално, нарочито по селима. Жандарми и карабинијери у станицама по сеоским општинама били су малобројни. Пошто до тада нису узнемиравани они су се били раскомили па нису ни обраћали пажњу на то да ли се припрема каква акција против окупатора. Они нису знали да на њиховом терену постоји и ради организација Комунистичке партије.

У местима где су се налазиле усташке посаде ситуација је била друкчија. Усташка власт је одмах почела да хапси виђеније Србе, а припремала је спискове за хапшење комуниста. Известан број домаћих сарадника помагао је усташама у прављењу ових спискова. У Пријепољу комунисти су већ 23. јуна били обавештени да им усташе припремају хапшење. Зато је Месни комитет наредио свима члановима Партије, који су били проказани усташама, да напусте варош. У Прибоју су усташе донеле одлуку да неке чиновнике, који нису били из ове вароши, одмах протерају. Усташки повереник Мурат Бајровић припремио је 23. јуна решење о хапшењу Хилмије Хасанагића и о његовом спровођењу у Сарајево. У нововарошком срезу усташки жандарми покушали су крајем јуна да ухапсе Момира Бошковића и Мирка Ћуковића, а у Новој Вароши ухапшено је десетак виђенијих Срба као таоци. Среско начелство је 15. јула уручило позив члановима Партије и неким симпатизерима да дођу у начелство ради саслушања. Уместо да оду тамо они су, према раније датим упутствима, изашли у село Радоињу.⁷ Другарице чланови партије и СКОЈ су и даље остале у вароши, настављајући са радом.

Успеси немачких трупа првих дана и њихово надиграње у унутрашњост Совјетског Савеза, подстакли су муслиманску реакцију да постане активнија. Она је сматрала да су ови почетни успеси фашистичких трупа и одлучујући за исход рата у корист хитлеровске Немачке, зато је поново почела да заоштрава односе између муслимана и Срба.

⁷ Тога дана напустили су Нову Варош: Даут Мусић, Раде Борисављевић, Хајро Хаџимуртезић, Роде Стевовић, Муса Мусић, Сreto Глишовић, Шућро Мусић, Пиво Караматијевић, Мишо Суботић.

Окупатор је храбрио ову реакцију тиме што је свакодневно објављивао вести о напредовању немачких трупа у Русији. Сваког дана јављано је да је немачка армија заузела простране територије Совјетског Савеза, да су избачене из естроја читаве совјетске дивизије, које су уништене или заробљене, да су уништене и заплењене велике количине ратног материјала. Ове вести су објављиване у вароши преко добоша најмање два пута дневно. Поред тога, на видним местима биле су истакнуте велике географске карте европског дела Совјетског Савеза, на којима се заставицама кукастог крста или заставицама фашистичке Италије обележавало надирање немачке армије према Москви и Лењинграду. Међу муслиманима поведена је акција да се јављају добровољци ради одласка на источни фронт.

Партијске организације су и даље радиле са оним групама омладинаца, које су још раније формиране и обучаване у руковању оружјем, припремајући их да буду спремне за оружане акције против окупатора и усташа. Оне су се оријентисале и на прикупљање помоћи од народа у намирницама одећи и обући.

Ситуација у срезovima сјеничком, штавичком и дежевском је била друкчија. У Новом Пазару Хакија Зејниловић се све више пасивизирао. Иако је присуствовао саветовању Обласног комитета, он скоро ништа није предузео на даљем оспособљавању како партијске, тако и скојевске организације за предстојеће догађаје. Он баш у то време, када је требало да појача активност на припремању борбе против окупатора, тражи од партијске јединице дозволу да се прими дужности секретара среског начелства у Новом Пазару. Када је партијска организација одбила његов захтев, он није одустао од своје намере, већ се запослио у ову окупаторску установу. Срђан Стојевић, који је био задужен за рад са омладином, радио је са њом, одржавао састанке, примао омладинце и омладинке у атактив СКОЈ и формирао нови актив, не обавештајући о томе секретара партијске организације. У јуну је било у активима СКОЈ преко десет омладинаца и омладинки. Поред тога су чланови Партије Зенун Хасковић, Вера Поповић, Дедо Шеховић и други настојали да партијска јединица постане активнија у своме раду. Млади и полетни чланови Партије нису били вични конспиративном раду, па нису ни обраћали пажњу на то да их непријатељ вреба. Они су се састали у кући Станимировића на дан немачког напада на СССР. О томе састанку била је обавештена полиција. Она је сутрадан знала и шта се тамо разговарало.

И један део немачких војника у Новом Пазару је прославио 22. јуни. Они су се напили до те мере да су се претво-

рили у пијану руљу, која је по кафанама понављала, као рефрен неке песме: „Геген Русланд! Геген Стаљин! Геген комунизмус!“.

Одмах после напада на СССР, неколико комуниста је напустило Нови Пазар. Гестапо је такође журио са својом акцијом. Полиција је упала у стан Симеуна Карамарковића, али га није нашла. Претрес је настављен код других комуниста и полиција је у стану нашла само Хакију Зејниловића. Захваљујући Хасу Рожајцу, који је обавестио комунисте о намерама полиције, овог пута су комунисти избегли да буду ухапшени. Нови Пазар су тада напустили Симеун Карамарковић, Зенун Хасковић, Александар Николић и Милош Станимировић, чиме је партијска јединица у овој вароши знатно ослабила.

Један од веома важних фактора који је у то време успорио распламсавање борбе против српског становништва у дежевском, штавичком и сјеничком срезу била је упорна борба муслимана против албанизирања и против прикључења ових крајева такозваној Великој Албанији. Овај отпор муслиманског становништва се јавља још од самог почетка окупације. Муслимани су се бунили и против постављања на власт проалбанских елемената. Носилац овога отпора била је претежно омладина, на коју су једним делом непосредно или посредно утицали комунисти и други напредни људи. Комунисти у Новом Пазару су са јасним циљем деловали у том правцу преко омладине и извесног броја грађана. Међутим, спонтани отпор против албанизирања на читавом овом подручју обухватио јешироке муслиманске масе. Може се слободно рећи да је отпор против албанизирања, без обзира на његове мотиве и посебне карактеристике, онемогућио још у овом времену веома тешке последице које би биле изазване братоубилачким ратом и истребљивањем становништва у овом крају.